

पतित पाव

अथवा

तुरगने आंगणे

मार्गविराम विस्त वरेरक

सत्तेये गुवाम, कथ्यहणु होय मुनाया आप, संपामान
ममार ४० नाटके तथा श्रीमणी निधनकुमारी,
धानता रेटा १० नवनक्याओना लेण्डे

आह आना

બે બે લ

પ્રસ્તુત નાટક શ્રીયુત ભાગવરામ વિકૃત વરેરકરે લખ્યું'તું અને તે મગડી રંગભૂમિપર સુવિખ્યાત લલિતકલાદર્શ મંડળીએ સન ૧૯૨૩ માં રજુ કર્યું હતું, પણ તે વખતની આવાં હુંકાં નાટકોની અરુચિને લીધે શ્રીયુત વરેરકર તેમજ શ્રી. પેંદારકરનું તે વખતનું સાહસ નિષ્ફળ નિવડ્યું, પરંતુ તે પાછું રંગભૂમિપર રજુ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદ થટે છે અને તેમને તેમાં પૂર્ણ યશ મળે એ જ ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના.

નાટકનું વસ્તુ અસ્પૃશ્યોના હિદ્દાર બદલ છે, અને તેથી ગુજરાતી જનતા જે મરાઠી પુરેપુરું સમજી શકતી નથી તેમને માટે આ નાટકનો અનુવાદ કરવાનું કામ શ્રીયુત વરેરકર તથા શ્રીયુત વ્યંકટેશ બળવંત પેંદારકરે મને સોંપ્યું. પ્રયત્ન કર્યો અને મારો કરેલો અનુવાદ મેં મારા પરમસ્નેહી ગુજરાતી સાહિત્યના હાસ્યરસના લેખક શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારને સોંપ્યો. તેમણે મને અનુવાદ સુધારી આપ્યો અને તેથીજ હું તે આપની સમક્ષ આજરોજ મુદ્રી શક્યો છું. અનુવાદમાં કદાચીત ભૂલ રહી ગઇ હોય તો તે બદલ હું પોતેજ જોખમદાર છું, અને તેવી ભૂલો જો વાંચકવર્ગ લખી જણાવશે તો તે બદલ હું તેમનો અત્યંત આભારી થઇશ, અને જો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થશે તો તેમાં તેટલો યોગ્ય સુધારો કરી શકીશ.

આજપર્યંત મેં સાધારણ કાગળપત્રો સિવાય કંઈ પણ લખવાનો પ્રયત્ન કરેલ નહિ, પણ શ્રીયુત વરેરકરનું પ્રખ્યાત નાટક “સતેચે ગુલામ” મેં જ્યારે સન ૧૯૨૨ માં પહેલવહેલું જોયું ત્યારે મને તે ગુજરાતી રંગભૂમિપર ક્રોધ પણ એમેચ્યોર ક્લબ દસ્તક રજુ કરવાનું મન થયેલું, પણ યોગ્ય અવસર ન મળવાથી લાંબો વખત સુધી હું કરી ન શક્યો; પણ આશ્ચર્ય ૧૯૨૮ માં મારા સ્નેહી ભાઈશ્રી રસીક ટી. વીણુને હું એ નાટક જોવા લઇ ગયેલો અને તેમને તે એટલું પમદ પડેલું કે એમણે પણ તે રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનું

મને કહેલું અને અનુવાદ કરવાનું કામ હિંચકેલું; પણ ચોક્કસ કાગળો-
વશાત તે બાઈ પણ ન કરી શકવાથી એમનું એમ રહી ગયું; ત્યાર
પછી છેવટે મેં ગઈ સાલ શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાબાઈ જાગીરદારની
મદદથી અનુવાદ કર્યો, તે તે બનાવવાને હું શ્રીયુત વરેરકરને મળેલો તેજ
મારો પહેલો પરિચય; અને તેનુંજ પરિણામ આજ પુરતરૂપે—‘સતેચે
ગુલામ’ પછીનો આ મારો બીજો પ્રયત્ન—આજ આપના
હાથમાં મુકી શક્યો છું. વડીલ તરફે જે ઉત્સાહ અને પ્રોત્સાહન
શ્રીયુત વરેરકર મને આપી રહ્યા છે તે બદલ હું તેમને દર્શાવેલો કૃતજ્ઞ
છું; અને મને વારંવાર ચોગ્ય રહ્યા શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાબાઈ
જાગીરદાર તરફથી મળતી ગહે છે તે માટે હું તેમને પણ દર્શાવેલો
આભારી છું.

વિકુલદાસ ઠાકોરદાસ

* ગાયન (૩)

[૪૮ ૨૬ માં ૭૫ પસા મગદીનો ગુજરાતી અનુવાદ]

લાવણી

દ્વાર તપ્પી દાં સ્વારી પધારી ગઈ રે ગરતા પરે
મહેલાણી લોક તણે બપોરે;
કોઈએ બાણ, કોઈએ દાલ ધરી સજ્યો સ્વામ બનીકની
દેણ તું ચામર પાલખી પરે :
આમાલ જદ જાત દિમારી દેડાની હું બેરી
પુમો ગઈ પાલખીની પામે રે,
લાન મારીને દાંબી કાટી મને
રંગી રાદ હું પરે .
ત્યાં થઈ મુશાઈ જન્મ મારી રે
પાડેલી પામે જાન માયું; કાચબોમાં રેડી કપાયું,
જનિતું મમળ પયું .
નાજેનું કાચું આયું ગોટા લોકે બારી
જામરી બમારી સગાઈ.

પ્રસ્તાવના

“મારો તમને ખાસ આગ્રહ છે, કે આ નાટકની પ્રસ્તાવના તમારે જ લખવી.” નિષ્ણાત નાટ્યકાર વરેરકર મામાનો એકવીસમી ઑગસ્ટે આ રીતનો ‘ઑર્ડિનન્સ’ હૃદયો કે તરત તેમનું ‘સત્તેયે ગુલામ’ નાટક યાદ આવ્યું : દક્ષિણી મામાસાહેબ ઠેક ગુજરાતી મિત્ર સૂઝી સત્તા અજમાવશે એમ મુદ્દત્ત માનેહું નહિ ।

સૂતાના પ્રકાર પાઠીને કહું, તો તેમને તેમ કહેવાનો અધિકાર ખરો ! પંદરેક વર્ષપર એક મરાઠી મંડળીએ લખવેલો ‘મૃચ્છકટિકમ્’ જોયો, ત્યારથી ગુજરાતી રંગમૂમિનો મોહ આસરતો હતો અને દક્ષિણી મંડળીઓના કલા, સંગીત અને નૈસર્ગિક અભિનયમય નાટ્યપ્રયોગો પ્રત્યેનું આકર્ષણ સંવર્ધિત થતું હતું. તેમા મામાસાહેબના છેલ્લા સહવાસે વળી ઓર ઉમેરણ કયું. અનાયાસે જ પ્રસંગ એવો ઉપસ્થિત થએલો, કે-આંજી નાખતી જાહેરાતથી લલચાઈને એક નવો ગુજરાતી ‘ખેત્ર’ જોવાની ખયગત કીધા પછી લગલગ બીજે જ દિવસે, મુંબઈની મશહૂર ‘લલિતકલાદર્શ’ મંડળીનો ‘સન્મન’ (અને ત્યાર પછી મામાસાહેબકૃત ‘સંન્યાસામા સસાર ’) નાટ્યપ્રયોગ જોવાનો જોગ બન્યો, અને ગુજરાતી-દક્ષિણી મંડળીઓની લખવણીનું નીરિક્ષણપરીક્ષણ, તટસ્થ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિએ વળી પાછું તાજેતરમાં થયું. ગુજરાતી અને દક્ષિણી; બન્નેના તખ્તાપરનાં ચિત્રો, બન્ને કીકીઓમાં તાજાં જ તરવરતાં હતાં. એટલે આંખો અને અક્રલે નિષ્કર્ષ એવો કહાડેલો, કે ધડાકા, ધમધમાટ અને ચટકાંચુક્ત એનઆળાયી વારપૂર પેલો ગુજરાતી ખેત્ર કૃવળ “ખેલ”-તમાસો હતો; જ્યારે શુદ્ધ અર્થમાં જોને સર્વાંગસુંદર

“નાટ્યપ્રયોગ” કહીએ, તે દક્ષિણી મંડળીનો જ. ત્યારથી, પૂછે છે તેની આગળ એકની એક જ માત્રા ઘૂંટનો આવ્યો છું, કે ગુજરાતી રંગભૂમિ વિષે આદર્શ સ્વપ્ન સેવનાર સાક્ષરમૂર્તિઓએ દક્ષિણી મંડળીઓનો સમન્વય સાધ્યે જ છૂટકો છે.

તે સિવાય ગુજરાતી રંગભૂમિના ઢંગ સુધરે તો તેને જાદુઈ કે ચમત્કારી જ કિરસો માનું! વિચારને વ્યવહારમાં ઉતાર્યા સિવાય કાંઈનો ય ને કશો પણ સિતારો સિકંદર થયો સાંભળ્યો છે કદી? ગેટ કે બર્નાર્ડ શૉ કે ક્રાન્સનો મોલિયેર કે રિવડીશ ઇબ્સન કે રશિયન ચેરોફ કે આપણે ત્યાંના હરીન્દ્રનાથ કે રતીન્દ્રભાણુનાં સફળ એટલા જ બીનખર્ચાળ અને મહેલ્લાના મોકડે મોકડે ભજવી શકાય એવાં સરળ નાટ્યવિધાનોની કેવળ વાતો કરવાથી રાજ્ય-સમાજના ‘બળતા પ્રશ્નો’ વિષે સાચો પ્રજ્વલત દરગિજ કેળવાવાનો નથી.

મા મા સાહેબ આગળ પ્રસંગોપાત આવા જે ઉમરા દાલવતો, તે ખાનમાં રાખીને આજ તેઓ ‘સત્તા’ અજમાવવા તૈયાર થયા હોય તો તે બનવાનું છે. ખેર! નોકરશાહીની જગમહેર સત્તા જેની એ નિર્દય સત્તા નથી, પણ મૈત્રીના નાતાની સહૃદયશીલ મમતાપુરુષ સત્તા છે; એટલે તેવી ‘સત્તાએ ગુલામ’ નહિ, પણ પૂજક બનવાની તેમણે તક આપી તે બદલ મારે તો તેમનો અહેસાન જ માનવો પડે.

હવે ‘પતિત પાવન’ નાટકનું વિદંબાવલોકન કરીએ. એમાં, જીવનના મ સેત્ત્વવાસ નોટલો જરૂરી, રૂપરારૂપરનો પ્રમ છખાયો છે. જેમ મર્માન્ધનાને ભોજે કિશ્કાનદેવીઓની અંખ્યા વધારી મૂકીને દેવના જાવનશાખ જાવાઓની સંકિતને આપણે વેચી રવાા કરીએ, અને પ્રજ્વલિત પરાંપરાથી, કુસુમપ્રકાશિતો સરખી દન્યાઓને જાગરિપવાઓ ખનારી, એ સમર્થ સંકિતને વેરવાવાડે વંદી

જવા દઇએ છીએ, તેમ અન્ધશ્રદ્ધાથી બિલકૂલ બેવફૂર બની જઈ, દેશની સાત કરોડ જેટલી વિરાટ અત્યજનશક્તિપર ‘આભડછેટ’ નામનું આપણે સીલ લગાવીએ છીએ અને પરિણામે આપણે શક્તિના પાંગળા બની, તુરંગનું આંગણું મેવીએ છીએ-આ પ્રધાનમંત્રિ સમગ્ર નાટ્યવિધાનમાં યુધ્ધાયલો છે.

એ અંત્ય જ-દલિત-પતિતવર્ગના હાથ કેવા કંગાલ બેવાય છે ! મેલાધેલાં આંગણાંને વાળીખૂરી અરિસા જેવાં સ્વચ્છ રાખવાં, કે ગન્ધાતાં ચામડાંને કેળવી, કમનીય સ્વરૂપે ઉપયોગી બનાવવાં, એ એવી વિષમ એટલી જ સૂઝાળવી સેવા છે, કે બાહ્ય ક્ષત્રિય કે વૈશ્યજાતિને તો સાવ સુગ ચડે; એવી કપરી સેવા અદા કરનાર શક્તિની ભક્તિ તો ક્યાંય રહી, પણ તેના પ્રત્યે નરાતાર બેવફૂર બનવાની નગણાઇ વાપરીએ છીએ ! આ નાટકમાં એક પાત્રના યુખમાં જે પ્રશ્ન યુકાયો છે, તે સ્ફુર્જતા તીર સરખો તીક્ષ્ણ છે. તે પૂછે છે કે મેલાથી મેલા બનતા આપણા હાથને છેડી નાખીએ છીએ કે ધોધને પાછા અંગના સંગીજ રાખીએ છીએ ? અત્યજ સદૈવ મલિનદેહી હોય એમ કાણે સિદ્ધ થયું છે ? છતાં તેને શા સાર તરછટ તરછોડાય છે ? ‘ઇડિયન,’ ‘કાલાઆદમી’ કે ‘નેટીવ’ કહીને દરિયાપારની પ્રજા ન્યારે દિન્દીવાનેને હલકા પાડે, ત્યારે તે વિરુદ્ધ પ્રયંડ વિરોધ ઉઠાવતા તૈવાર; અને આપણા જ દિન્દી બિરાદરોને કહીએ કે તમારો તો આભડછેટીઓ અવતાર ! કેવો નફ્ટ બચ્હાર ?

—અને પછી એ ઝોશિયાળા અવતારની કેવી અવહેલના થાય છે ! સ્વાત્મોદ્ધારનાં દરેક દેશી દાર બીડાયલાં બોંછને તે યોગ્ય-ઇસ્લામ કે પાદરીને પનારે પડે છે અને રામાનો રહીમ કે હેમાનો દંટર બની, હેટપેટના લેબાશમાં સજ્જ થઈ, આપણી સામે છાતી કઢાડેલાં ઉન્નત મસ્તકે ખડો થાય છે : પ્રરતુત નાટકનું શામળ

પોત આ જ પ્રકારની અવન્ત લીલાનું હજાર દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. ચમાગતી ચામડીથી મહાવલો શામસ, 'સાહેબ'શાહી સ્વાંગ સજ્જતાં જ, એકતારની એ 'નિંદા' વ્યક્તિ આત્માદ વન્દનીય બની જાય છે : પછી એની સાથે હસ્તધૂનન કરો, કે મહેરબાની મેળવવા સાર, એક કદમ આગળ વધીને એક જ ટેમણ પર ટિફિન થો : તેથી આપણે આપણી સનાતન 'પોઝિશન'માં પંકુચર પડ્યું નથી માનતા, બદલે વર્તમાન સંસ્કૃતિની સમ્મતા જળવાય છે—એમ માનીએ છીએ ! એ જ પ્રમાણે નાપાક બનેલાં કપડાં, રામામાંથી રહીમ બનેલા બિરાદરને આડકાડીને પાક બનાવીએ છીએ ! આ અધોર અન્ધશ્રદ્ધા ! આ નહોર પ્રજ્ઞાલિકાવાદ ! આ કહોર માનસ ! દેવાપૂટા દિન્દુસમાજ સિવાય, જગતની સપાટી પર, બીજો ક્યાંય આ નગણી નીતિ નથી શકે નહિ. મગજના તંદ્રસ્થ તંત્રીએને ય જામત કરનારાં, સંત પાત્રનાં વચનો વાચો; તે કહે છે : " મહારની હાકરી નાપકણે ત્યાં રહી, તો તે પૂજવાને લાયક કરે છે ! આજકાલ જાત છપાગ્યા નેવું સુખ નથી. પ્રામાણિકપણે જો પોતાની જાત જણાવે છે, તેને ગટરમાં ઉત્તરવાને ય સ્થાન નથી, તથાપિ તે જ વ્યક્તિ વટલાઈને િરિસ્તાન બની જાય, તો એને એમવાને માનભરી બેઠક મળે છે. આ દિન્દુસ્તાન ! "

—આ ને દિન્દુસ્તાન ન ના એ દિન્દુસમાજનાં નખરાં તો જુઓ ! ગુરુવારપૂજ્ય વિશે સ્મૃતિપુરાણોનાં દમિયારની ધાર કાનિષ્ઠ ગણનારા એમાંના જ પેલા— " જન્મના જન્મને શુદ્ધ"—મુજ પ્રભે મમૂર્ગાં આંખમાંમાંમજા કરે છે ! પુતું પું કે ખરી અરપૂરવતા કમ ! મન્ડા વિચારની, મલિન આચારની કે માત્ર જગતનારની ? જાદુશીની કુખે અવતરેલાં જીવ પોતાનાં મીઠા (!) પીણાં પીતો દોષ અથવા આ નાટકમાંના રાજેરાજ સરખા ધાનપુત્રો ચમારના ચાલે વહા ડીંચામાં અપૂનનો રસાસ્વાદ માજૂતા દોષ છતાં તે

અસ્પૃશ્ય નહિ; અને સંતુ કે જિની જેવાં, જાતિ, અને ગુણ કમે
ગોરવવન્તાં, ચોક્ષલિયાં ધન્ધદારી અસ્પૃશ્ય ! તેવું દાનવી દશ્ય !

નૃત્ય સંગીત જેવી રસિક બલકે સર્વોત્કૃષ્ટ કલાનાં નિર્મળ
ભોજ્ય-ભોક્તા જે ઉતરતી પકિતમાં મૂળતાં હોય, તો તે કલામૃદ
કેવળ દિન્દુસમાજમાં જ : બાકી કવિવર કાશિદાસે તો
માનવિકાની ઉચ્ચાસને જ પ્રતિષ્ઠા કીચેલી વંચાય છે. પ્રસ્તુત
નાટકમાં એવું એક પાત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે અને તે જોદરા. જોદરા
માત્ર 'નાયક' નથી; તે સંગીત-કલારસજોની 'નાયક' છે, તેનાં
લોચનમાં વિકાર નથી, પણ મત્તાવાત્સલ્યની છલકાતી અમી છે; તેનું
હૃદય, નિજ કલાને, ટંકશાળનાં જડ બીબાંથી વેચવા મુદ્દવ ટમટમતું
નથી, પણ જે કલાવિદ છે, કલાના જે પૂજક છે, તેને તેનો સાદર
સાક્ષાત્કાર કરવા જેટલું એનું દિલ દિવાવર છે-ટુંકામાં, કર્મમાંથી
ઉગેલુ કમળ દેવચરણે ચડવાને જ લાયક હોય છે, તેવી સર્વાંગે
સમુર્જિત Character વાળી જોદરા, તે 'નાયક' ના લેખાશમાં
છે વારતે જ ડિસ્પ્રેસકલાસના ઉદ્ધારક (!) સર્જેરાવ જેવા
સનાતનીથી પ્રથમ દષ્ટિએ અપમાનિત થાય છે:-તેમજ,
એને ત્યાં નોકરી કરવાથી પૂરેપૂરો સંતુષ્ટ છતાં 'બ્રહ્મપુત્ર'
બૈથો, જિની-સંતુ જેવાં ચમારકુળનાં મંતાનોના સ્પર્શથી પોતાનો
ધર્મ રસાતાળ પહોંચતો માને છે, ત્યારે તો તેમના પર ચિકાર કરતાં
દયા વધારે છૂટે છે.

સિદ્ધ હસ્ત નાટ્યકારનું કામળ હૃદય ચિકારની કિનાર સુધી
પહોંચ્યુ લાગતું નથી; નહિ તો તેઓ આ નાટકમાં બંડખોરી પૂરે-
પૂરી જ જમાવત-સમસ્ત અત્યજવર્ગનો, તેમણે બહોરેલી સેવાપરથી
હાથ ધોઈ નંખાવીને: અને ત્યારે જ રહિરીદા દિન્દુસમાજની ધર્મ-ધ-
તાનો આખાદ મૃત્યુષ્ટ રણકો ઉત્ત-અત્યજવર્ગ ખેડો બળવો
જગાડીને આજની ઠીલગંદી જનતાને ચાનકે તે પહેલાંજ, પ્રસ્તુત

નાટકના ત્રીજા અંકમાં એ પતિતવર્ગને પાવન સ્વરૂપે અપ-
નાવી લેવાયલો જોવાય છે જ; અને તે રીતે, અમૃતસંજીવની જેવું
સંજીવ પાત્ર, સમાજમાં વ્યાપેલા અરાજકતાના કાલાહળ જેવા કે
ખેતાન અનેલા દિન્દુપ્રથાના ખસરા જીવનસંગીતના જે ધાંધળિયા
સરોદ નાટ્યારમ્ભે રણુજીવાવે છે, તે સરોદ નાટકતિ મધુમધુગ
અને કર્ણપ્રિય બને છે. અધાર નિઠામાં ધોરતાં 'સનાતની' જીવડાને,
વ્યંગ્યોક્તિમય પુષ્કળ ઠોક લગાવાય છે, જોડરા, સંજીવ, સંતુ, જિની
અને મિટ્ટી સુધા તરફથી છૂટતાં વચનશર વડે શામર્સ અને
સર્જનાવનાં ચક્ષુ પરનું પડળ-આવરણ નષ્ટ થાય છે, તેમને ખરી
બ્રહ્મતા કષ્ટ, તેનું જ્ઞાન થાય છે, ધમંડનાં પાખંડી પારાયણ સરકી
જાય છે, જુમિકા સ્વચ્છ થાય છે અને અંતિમ ભાવના ઉચ્ચરાય
છે, કે " અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ. એ જ અમારા દિન્દુસ્થાનના
ભરતવાક્યનું ઉદ્ઘાપન."

ઉદ્ઘાપનના એ અમૃતચોષડિયા વારતે બાહ્ય ક્ષત્રિય
ને વૈશ્ય શુદ્ર જેવાં નામાભિધાનનું નિકંદન નીકળવું જોઈએ અને
કર્માનુમાર ચાતુર્વર્ણ રચાણને, શિક્ષક, રક્ષક, પોષક, ને સેવક જેવાં
નવીનતર નામાભિધાન અંકિત થવાં જોઈએ. આપણે ઇચ્છીએ કે
પ્રસ્તુત ભાવનાના ફલિતાર્થે સારૂ મદધિ દયાનન્દના પુનર્અવતારથી,
તપોવન જેવી આ પુરાણપ્રસિદ્ધ પુણ્યભૂમિ ફરી તીર્થસ્થાનરૂપ બને
અને "દક્ષરમાયા" જેવા અસંખ્ય ભારતપુત્રો, પુનર્વિધાનના એ
પુણ્યમન્દિરે પૂજારીપદે સ્થપાય.

બજેવર્ગ ૮૭
અમદાવાદ

}

કેશવ હૃદય શેઠ

ਅੰਤ ਪੁਰੋ

સ્થળ : પુનાની સદાશિવ પેઠમાંનો જુનો વાડો

સમય : સાયંકાળનો

પાત્રો : સંજીવ, સુધા, સર્જેરાવ, શામસ, જોહરા અને સંતુ

દ્રશ્ય :

[વાડાની આગળની ઓસરી પર સંજીવરાવ સાઠે બેઠેલો છે. ઓસરીની સાંમે કાતરકામવાળો લાકડાનો દરવાજો છે. એની બંને બાજુ એવી જ બે બારીઓ છે. ઓસરીપર લાકડાનો કઠોરા છે અને ત્યાં આગળથી જ બહાર જવાનો રસ્તો પડે છે. ઓસરી પરથી ઘરમાં જવાની બે બાજુએ બે દરવાજા છે. ઓસરીની બંને બાજુએ અગ્યવસ્થિત પડેલી થોડી ખુસીઓ અને એક જોળ ટેમણ છે. ડાબી બાજુની બારીના ખૂણા આગળ એક ટીપોય પડેલી છે. જમીનપર એતરંજ પાથરેલી છે અને તેના પર મધ્યમાં એક ગાંધીયો ખીજા-વેલો છે. વાડાનો બહારનો કઠોરા નવી ઢમનો અને અંદરનું કાતરકામ જુના જમાનાનું ! એવું આ નવા-જુનાનું વિચિત્ર મિશ્રણ સંધ્યે-સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જુની ઢમની બીંતતા શુભ્રાખી રંગ પર કાળભગવાનની કાળજકાળી છાયા પડવાથી આ નવાજુનાના ધિંગાણામાં કાળમાનનો સ્થામ દાય પથ જોવામાં આવે છે. ગાંધીયાપર આમનેમ વિધવિધ પ્રકારનાં વાદિત્રો પડેલાં હતાં. સંજીવરાવ તેનીજ મધ્યમાં બેઠેલો છે.

જુના નવાની આવી બેજસેજથી પરંપરાગત ચાલુ આવેલી નાન્દી કેમ શરૂ કરવી ? ઝાંઝ વગાડનાર સુવધારે કમળનો હાર પહેરી પાંચડીનું ખોખું ચડાવ્યું એટલે હાલતી નટી ઉઠેડો અબેડો બાંધતાં

આગળ-પાછળ જોવાની નહિ. બિચારા સુત્રધારનાં ગાયન તો કાંઈજ સાંભળતું નથી. કદાચ એ એને મ્હોડે પથ્રુ નથી હોતાં. તેથી કાંઈ પથ્રુ રીતે તનલા પેટીનો ઘોંઘાટ કરીને પ્રેક્ષકોને આકર્ષવાની સંજ્ઞાવરવાને સુચના આપવામાં આવી છે. સંજ્ઞાવરવા બજો પ્રેમાળ તરુણ છે. એનું વય અઢાર વર્ષનું છે. બદનપર સ્વચ્છ ખમીસ અને મુલામય પોતનું બારીક ધોતિયું, એ જ એનો પોષાક. આંગળીમાં હીરાની વીંટીઓ અને હાથે સોનાનાં કડાં, એની શ્રીમંતાઈની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. નાન્દી થયાની પ્રેક્ષકોને પ્રતીતિ થાય એટલા વાઘોના અવાજ સાથે નાટ્યવિધાનનો આરંભ થાય છે]:—

*

*

*

સંજ્ઞવ—લલિતકળાનો શોખ હોવો તે કાંઈ ગુન્હો નથી. આ દિલ્લખા લઈને હું આમ વગાડતો બેઠો, એટલે દરેક ડોળધાત્રુએ મારી ખોદણી જ કરવી શું ? માધુર્યનો મહદ્ પ્રેમ જેને સમજનો નથી-સંગીતનો રહસ્યકાર જેને ગમતો નથી તેને ગવેડોજ સમજવો ! અરતુ. લલિતકળામાં માફ મન રાખ્યું, અને તેને માટે મેં થોડો સમય ખર્ચ્યો, તેમાં આ મુજબોના ડોળા પહોળા કેમ યથ જતા દશે વાડે ? ખેર. ત્યારે તો હવે તેમને ચીડવવા સાફ જ દિલ્લખા લઈને બેઠકક દિલ્લને બહેલાવવાનો. નહિ-આ તનલાજ ઠોકું કે સારીપેટે ઘોંઘાટ થાય.-એ કરતાં તો આ પેટીજ ઠીક પડશે. કેમકે મુંગજાની આ ગભી મુગથીજ પેટીનો ઘોંઘાટ સાંભળવામાં ટેવાઈ ગયેલી છે ! (પેટી વગાડે છે) હટ ! આજે કેમ કાંઈ જામતું નથી ? તાલ સિવાય એકલા સુરથી તે શી રમઝટ જામે ! અહાહા ! જાતેજ પેટી વગાડતાં, સાથે સાથે તનલાનો ઠેકા પથ્રુ લઈ ચક્રતો હોત તો ? બસ કમાલ ! (ફરી તનલા વગાડવા માંડે છે અને તાલના ઠેકાને મળતો ઠેકા ફેલી સુધા, ચરણના તુપુર ઝંઝૂજાવતી પ્રવેશ

કરે છે. સુધા સંજીવરાવની પત્ની હોઈ “સોળ વર્ષની સુન્દરી” હતી. એના પોપાકમાં પશુ જુના-નવાનું પુનાશાહી મિશ્રણ એવામાં આવે છે.) વાહ ! વાહ ! એક જરા નર તાવસર : હં ! હં ! એમજ તાવસર. મિલકુલ એતાલ થતી નહિ.

સુધા—હું કદી એતાલ થઈ છું ?

સંજીવ—ખસાસ, બધું જગાડી નાખ્યું. સમના ઠેકાપર માંઝ-રેનો તાલ આપવો છોડી આ આમ ઉભી રહી અને તાલનો તમેનો કરી નાખ્યો !

સુધા—એ...મહે ? તે હું શુ નાયતી નાયતી આવતી હતી, એમ ?

સંજીવ—ત્યારે નહિ ! બસ, ભગનાશ થઈ ગયો !

સુધા—અને મને હતાશ કરી હોય તેવું શું ? કાલના રીઝલ્ટ-માય નપાસજ ને ?

સંજીવ—હા, નપાસ ! તેથી હું નથી ડરતો, જા. આ વર્ષે તો શું, પશુ આવતે વર્ષેય ભલેને નપાસ થવાય; પરવા નહિ !

સુધા—હે કાઈ લાજ ચરમ ! બબ્બે વર્ષે લાગલાગટ નપાસ...

સંજીવ—એતો ઠીક છે કે આ પહેલા મને પરીક્ષામાં એસવા નહિ દીધો; નહિતર એકસામટાં પાંચ વર્ષ નપાસ ન થયે હોત ? તને ખબર નથી. જેને લખિતકળાનો શોખ છે, તેનો ગણિતનો વિષય કાચો હોવો જ જોઈએ. ફેરનાના છત્રે એટલે મોટા ગણિતશાસ્ત્રી : ગાર્લું શરૂ થયું કે ઉધવા માડવાના. મોટા મોટા રેંગવરો જુઓ, એને ગાયનમાં કરી જ ગતાગમ પડવાની નહિ. આટલા મોટા હોદ્દા-માન્ય ટિળક, ગણિતશાસ્ત્ર એટલે એમના હાથનો મેલ, પશુ ગાયન સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે—(તમચા વગાડે છે) જવા દે એ

વાત. આમ છે ત્યારે હવે જો. (ફરી પેટી વગાડે છે) મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ગણિત સિવાય ચાલતું નથી, ગણિતને બદલે જો સંગીત હોત (તબલાપર થાપ મારે છે.)

સુધા—બસ કરો હવે તમારાં તબલાંના ટપલા!—મારી તો સરખી સમાણી સહિયરો હાંસી કરે છે. તમારા જોટલી ઉંમરની તો છોકરીઓ મુઠ્ઠાં હવે ખી. જો. થવા લાગી—

સંજીવ—That's it! જોટલે જ અમે પાછળ રહેવાના. છોકરીઓ સાથે હરિશ્ચંદ્ર! ગજબ નવાઈ! તો તો પુનાતું નામ જ છુડેને? શું કરવા આ પુનામાં જન્મ લીધો? એના કરતાં મુંબઈમાં—

સુધા—હવે છાલ મેલો. બધું સારી પેઠ સમજું છું. બધું આતે શા હંગ! આખો દિવસ ગાતું ને બખતવું? લોક મને ટોકી ખાય ને મારે નીચું જોવું પડેને; અહિં તો મુઠ્ઠું ગાયન જ બધે ન થાય! આજલગી તો શિખવવાને ગવૈયો જ આવતો હતો; પણ હવે પેલી મુઠ્ઠ કોણ આવે છે તે? લોક તો મને જાણે પીખી જ નાખે છે. બેરાંને શિખવવાને પુરૂષ ગવૈયાઓ જાય છે—મોટા ખાં સાહેબો મુઠ્ઠાં જાય છે—પણ અટિંતું જગત્ તો ઉલટું જ ખુલે છે!

સંજીવ—તું બૂલે છે; સ્ત્રીઓને ગદુમાન અપાયલું જોઈને તારા જેવી સ્ત્રીને તો ઉઘટો આનંદ થવો જોઈએ. પરીક્ષામાં મેં જેમ એ લોકને ખુશખુશાલ આગળ જવા દીધા, તેમ ગાવામાયે તેમને ગુરુમાન આપ્યું છે. મારા આ નવીન સુધારા માટે તારે તો મને ઉશ્કેટાં અભિનંદન દેવાં પડે.

સુધા—હુઓ, તમે મને સાવ સ્પષ્ટ વાત મુખાવી દેવાની ફરજ પાડો છો, હૈં! બોલો તે નાપકણ છે ને?

સંજીવ—ખેસક, તે ગાનારાઓની નાયકા છે, અને સમસ્ત દેશમાં એના જેવું સંગીતગાન જીજ્ઞાસુ કેને છે ?

સુધા—તે હું શું જાણું ? પણ એટલું તો ખરૂંને, કે ગાતાં જ શીખવું હોય તો ગવૈયા પાસે શીખવું જોઈએ. પણ આતો મુઠ—

સંજીવ—ખરદાર, મારા ઉસ્તાદને ગાળ દેશે તે મારાથી નહિ સાખી શકાય, સમજી ?

સુધા—ઉસ્તાદ તો આગાદ ! પીટી પૈસાખાઉ !

સંજીવ—સંગીત શીખવવા માટે તે એક પૈસાની પણ આશા રાખતી નથી.

સુધા—સંગીતનું તેણે સદામન ખોલ્યું હશે ! બધું સમજી છું. કાંઈ બોટમામી નથી, સમજ્યાને ? એવી વેશ્યા મારે આગણે ન જોઈએ !

સંજીવ—તારે આંગણે ? ત્યારે આ ઘર મારું નહિ ? ઠીક છે; તો અમે જ એને આંગણે જઈશું હવેથી.

સુધા—જવા દઈશ તો ને ? આવા ઢંગ મને નહિ પરવડે.

સંજીવ—વાહરે સ્ત્રીરવભાવ ! અરે ! એ તો મારા આપુની દાદીની દાદીની જગ્યાએ શોભે એમ છે.

સુધા—એ કાંઈ એટલી બધી ડાશી નથી. ગાવાનું શીખવું છે તો અહીં મારી નજર મામે જે શિક્ષણ લેવું હોય તે લ્યો; અને જીજ્ઞાસુ સાંભળ્યું કે ?—સર્જેરાવ બાપા આવેલા છે. માટે ચાર દિવસ તમારે સંગીતશિક્ષણ બંધ રહેશે તો ચાલશે.

સંજીવ—અત્યાર સુધી સર્જેરાવ ‘ગાડીયાન’ હતા. હવે હું સગીર મટી વયમા આવ્યો. તે મારી ખિસ્કત હવે મને પાછી સોંપનાર

છે, તેથીજ, મને લાગે છે, ગાડીયનગિરીનો અધિકાર તું તારા પોતાના હાથમાં લેવા લાગી છે. તે કાંઈ ચાલશે નહિ. આ હું આમ પેટી વગાડતો બેસીશ, કાશુ મને અટકાવે છે તે બેઉ તો ખરો ?

[સર્જેરાવ પ્રવેશ કરે છે. સર્જેરાવ જાતે મરાઠો (ફક્તિય) છે. એનું વય આશરે પંચાવન વર્ષનું છે. ચહેરા પર કરચ્છાઓ વળેલી છે, તો પણ મુખમુદ્રા ગંભીર છે. એણે શેરવાની સુરવાળ પહેરેલી છે અને માથે વડોદરાશાહી રાતી પાખડી પહેરેલી છે. શેરવાની પર જરીનો ફુપટો, સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણીઆ ઢબે ઝોટેલો છે.]

સર્જેરાવ—વાહ ! આખો દિવસ પેટી જ વગાડતો લાગે છે ?

સંજીવ—કેમ લલા ? કાંઈ કાંઈ વેળા દિલ્હીના લઈને પણ થોડો વખત બેસું છું. તબલા...સીતાર પણ કાંઈ બિલકુલ બાબુએ નાખી મુક્યા નથી.

સર્જેરાવ—સંજીવ, બેટા, તું સમજણો થયો. આવી મૂર્ખાઈ હવે તને ન જાણે. જો પેલી તારી વહુ, કેવા ઉતરેલો ચહેરો ઉભી રહી છે ?

સંજીવ—તે તદ્દન મેથેમેટીશીયન છે, બાપાસાહેબ ! વિલાયત મોકલો હોય તો સિનીયર રેગસ્ટર પણ થઈ આવે; એટલો બધો એને ગાયન માટે તિરસ્કાર છે.

સર્જેરાવ—આ શું ? આટલી વયે હવે હું તમને લઈને જીવોગ્ય કહેવાય. હું જાતે મરાઠો. તમારા બાપુના પ્રેમને લઈને તમારો ગાડીયન થયો. તમારો બ્રાહ્મણોનો વહેવાર આજ સુધી બ્રાહ્મણોની રીત પ્રમાણે ચલાવ્યો. કાંઈપણ મને બંદનામ કીધો નથી. તમે પણ આજ લગી મારું વચન ઉપાધ્યું નથી. તમારા લાડકાડ પૂરવા માટે આ આઠ વર્ષમાં મેં તમને કાંઈ પણ વાતમાં નિષ્કારજ આડખીલી નાખી નથી; પણ હવે પછી જો તમે આમ જ કરવા માંડો, તો મારા સિદ્ધાંતથી, તમે સગીર મરી વધમાં આવતા જ બગડ્યા, એવો મારા

પર આરોપ આવે કે નહિ ? આજે ચામર્સ (Chalmers) સાહેબ આવવાના છે. તે તમારા બાપુએ સ્થાપેલી બેંકના ધણા જુના મેનેજર છે.

સંજીવ--ભોમ મળ્યા ! ફરી પાછો ગણિતનો સવાલ આવવાનો ! સર્જેરાવ બાબા, મહેરબાની કરો. ગમે તે કહો, પણ આપણી પાસે રૂપિયા, આના પાછની વાત નહિ જોઇએ ચામર્સ સાહેબ આવશે તેમને પણ હું એજ કહેવાનો.

સુધા--ગમે તેમ જરૂરી મારવાતું નથી, હં કે ! ધરતી ઇન્જન પર પાસે સાચવવી જોઇએ એમ તમને નથી સમજતું ?

સંજીવ--તો પછી તેમને એમ જ કહીશ, કે હું સગીર જ છું. સમજણો થવાને મને હજી ત્રીસ ચાળીશ વર્ષ લાગશે. બેંકના વહિવટ સંબંધમાં અગાઉની માશક સર્જેરાવ બાબા સાથેનો જ વહેવાર ચાલુ રાખો.

સર્જેરાવ--સુધા, અહીં આવ બેટા, આ તખ્તા પેટી અંદર લઇ જઇને મુક જોઈ (સર્જેરાવ પણ ગણિતશાસ્ત્રી હતા શું ? બિચારી સુધાએ મોટેરાંતો હુકમ માન્ય કીધો.) સંજીવ, ચામર્સ સાહેબ મોટા સન્નજન માણસ છે. (બેંકના મેનેજર હોવામાં સન્નજન જ હોય છે.) યુરોપીઅન લોકમાં એવો પ્રેમાળ માણસ કવચિત જ જોવામાં આવશે. (કેવું અજ્ઞાન ! જ્યાં જ યુરોપીઅનો કાંઈ પ્રેમાળ નથી હોતા !) આપણી બેંકની એમને બહુ કાળજી છે....

સંજીવ--શામાશ ! તો તો મારે કશું જ જોવાતું રહેતું નથી.

સર્જેરાવ--કેમ નહિ ? આપણો વહિવટ આપણે જ સંભાળવો જોઇએ. ખીજને જોખે પાણી પીવાથી તરસ છીપતી નથી. એથી તો કદાચ ખીજની જુદી પણ બ્રજ થાય. સંજીવ, આવી જીદ હવે તને હાજતી નથી. ફરી જોતી એજ વાત આવી, આ સુદા બે વખત આવો ઘોંટાળો થયો.

સંજીવ—સર્જેરાવ તાગા, એ ઘોંટાળો જ કાઢી નાખો. હું હતા તેવો જ હજી સગીર છું. કડો, તમારે ને મારે આ બંન્ની પંચાત શું કરવા જોઈએ ? હું સગીર છું. તમે મારા પાલક છો. શામસી સાહેબને પણ એમ જ કહો. આજ લગી મેંતે મને કદી જોયા નથી, હવે પછી જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. એમની સાથે મને પુરૂં ઇમેજ સુદ્ધા બોલતાં આવડવાનું નથી.

સર્જેરાવ—એની શીકર તારે ન કરવી. એમને મરાડી ધણું સારી રીતે બોલતાં આવડે છે.

સંજીવ—મરાડી નહિ અને ઇમેજ પણ નહિ. હું મારે અંદર જીને દિલ્લિયા વગાડનો બેસું છું. જોહરાખાઈ આવે તો તેમને અંદર મોકલી આપને એટલે પત્યું.

સર્જેરાવ—જોહરાખાઈ ? જોહરાખાઈ કોણ ?

(જોન શામસી આવે છે. શામસી બીજા સાહેબોના જોવોજ સાહેબ હોઈ તેનું વર્ણન કરવું અરયાને ગણાય. પ્રાંતિક બેદને લીધે દિલ્હીઓમાં છે તેવો એમના પોપાકમાં બેઠે ક્યાં હોય છે ? એમનું વય આશરે આલીસ વર્ષનું છે. અંદર આવતાં જ એ આમતેમ જોવા લાગે છે. પુનામાં હેટરેન્ડના પ્રચારનો પગપેસારો હજી થએલો ન હોવાની ખુશી પર લાકડી—ટોપી ટુકીને તેમણે સર્જેરાવની સાથે હસ્તાધુનન કર્યું.)

સંજીવ—આ...લો, જરાબ આપવામાંથી તો છુટ્યો ! (કાબી ખાજુના દરવાજેથી અંદર પ્રવેશવા જાય છે.)

સર્જેરાવ—Good day Mr. Chalmers (સંજીવરાવને

પકડી આણીને) આ અમારા સંજીવરાવ, તમારી બેંકના સંસ્થાપકના ચિંરજીવી, અને બેંકના હાલના માલિક

શામર્સ—Glad to see you, my boy ! સાહે સાહે-બની આગાહ બીજી પ્રતિમા જ ડેખાય છે !

સંજીવ—Glad to see you મીસ્ટર ચામર્સ (શામર્સ ચમકે છે) સર્જેરાવ બાબા, ઉચ્ચાર ચુક્યો લાગે છે ! (આ ખોટો ઉચ્ચાર જાણી જોઇને નહોતો કરેલો શું ?) મેં સ્પેલીંગ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો. આ ઇંગ્લેન્ડના સ્પેલીંગો જ લારે અણધર !

શામર્સ—કંઈ હરકત નહિ...કંઈ હરકત નહિ. મુંબઈ આવીને રહેશો, કે બધા ઉચ્ચાર આપોઆપ સાફ સુધરી જશે. મને જ જુઓને, વિલાયતી માનસ, પાંચ મરાઠી કેટલું સુંદર બોલું છું What do you think Mr Salvi ?

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એમાં કાંઈ પૂછવાનું હોય ? આપનું મરાઠી અસ્સલ મરાઠાને પણ શરમાવે.

સંજીવ—હું હવે જાઉં છું. માફ માથું દુઃખે છે. (જવા માંડે છે.)

શામર્સ—Wait a minute, please : મીસ્ટર સાલવી, બેંકનો વહીવટ હવે પછી આ એમની સહીકી હવે જોઇએ. નિશાન એમની સહીનો ઓથોરીટી લેટર તો મને મળવો જ જોઇએ. આજ ટણ દિવસની ટમામ આયટમે એમની એમ સ્ટેડીંગ રાખવી પડી છે. સંજીવરાવ, તમારી સહીની મને જરૂર છે.

સંજીવ—મારી સહીનો એક સિક્કો બનાવી દ્યો. રોજ રોજ

સહી કરવાની મને કુરસદ ક્યાં છે ? તમે મુંઝામાં, હું અહિંયા-પુનામાં...

શામસ—તમે મુંઝા જ આવો. મારી નજર આગળ ટમારે રહેવાનું થશે. કે તમે સાપામાં ઇંગ્લીશમેનોને પણ છક્ક કરી નાખશો.

સંજીવ—(સ્વગત) શક્ય છે. હાથમાં જ ને હું ઇંગ્લીશ બોલવા માંડું તો ઇંગ્લીશમેનો પણ છક્ક થઈ જાય. પણ એમને છક્ક કરી નાખવાનો મેં હજી નિશ્ચય કર્યો નથી. (જહેર) મીસ્ટર ચામાર—નહિ શામા—નહિ શામસ, તમને ગાતાં આવડે છે કે હં ?

શામસ—Of course, music is my sole pleasure in life.

સંજીવ—મરાઠી કે હિંદી ?

શામસ—Of course ! મરાઠી નહિ પણ હિંદી ગાયન મને સારી રીટ સમજાય છે.

સર્જેરાવ—ચહા સાવવાને કોઈને કશું કે ? (ખંડુ ચહા ભાતીને ટેબલ પર મુકે છે. બંને જણ પીવા માંડે છે.) આ પુનામાં કેફસ પણ સારાં મળતાં નથી.

શામસ—મને માત્ર ચહા જમ છે. Now to business...

સંજીવ—સારા કેકસો મંગાવું છું, હં ! (સર્જેરાવના કાનમાં) દરે હું અહીં આવવાનો નથી, હં ! રૂપિયા...આના...પાઇ ! હંબગ ! હું જીવું એવી તમારી ઇચ્છા છે ને ? હું આવવાનો નથી. બેદરાજાઈ આવે તો તેમને અંદર મોકલાવજો.

સર્જેરાવ—એ બેદરાજાઈ કાણ ? (સંજીવરાવ ડાબી બાજુના દરવાજાથી દોડતો અંદર જાય છે.) ઊકરો ચક્રમ છે. Fatherless

child એટલે લાડમાં ઉછેર્યો : બપવહારથી જરા ખીચે છે.

શામલ—દીમે દીમે સર્વ કાંઈ એની મેળે આવડશે. (અંદર પેટી વાગવા માંડે છે) ગાવાનો છંદ બહુ હોય એમ લાગે છે ! જો કે માવું કાંઈ ખરાબ નથી, માત્ર શિક્ષક યોગ્ય નોંધએ.

(જોદરા પ્રવેશ કરે છે. તે વેશ્યા છે. આમોદોનની પ્લેટા આ જોદરાબાઈની જ હશે એમ ખાત્રીથી કહી શકાય નહિ. એનું વય પણ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ; અને કષ્ટ વેશ્યા પોતાની ઉમ્મર ખરી કહેશે ? જોવામાં તે ત્રીસ ચાલીસની વચ્ચેમાંની દેખાતી હતી. તેનો પહેરવેશ ખીજી વેશ્યાઓ પ્રમાણે જોડે ચટકદાર નહોતો. તોપણ સૌન્દર્યને શોભે એવો છતાં સાદો હતો. કપાળમાં ચાંદ્રો ન હોવાથી અને પોષાક પહેરવાની હમપરથી તે મુસલમાન હોવી જોઈએ એમ લાગે ખરું, પણ બારીકાઈથી જોનારને તેનો ચહેરો હિંદુ જેવો લાગતો.)

જોદરા—આદાબ, મહેરબાન, આદાબ ! સંજીવરાવ ક્યાં છે ?

સર્જેરાવ—આવો બેસો, આદાબ, આપ જ જોદરાબાઈ ને ?

જોદરા—સંજીવરાવ અંદર છે કે ?

સર્જેરાવ—આપ મુસલમાન હો એમ લાગે છે ! આપ જ સંજીવરાવને ગાતાં શીખવતાં લાગો છો ! તે કાલે મુંગસ જનનાર છે, કાલથી આપે આવવાની જરૂર થઈ. મહેતાજીને કહીને આપની બાકી રકમ હમણાં જ ચુકતે કરાવી આપું છું. અરે ક્રાણુ છે ?—

જોદરા—મારી રકમ મુદત બાકી નથી. પૈસાની આશાએ હું ગાયત્રી શીખવવાને આવતી જ નથી. હું પણ મુંગસ જ જાઉં છું, અને તેજ કહેવા સારૂ ખાસ આવી છું. સંજીવરાવનો મેળાપ ન થવા દેવો એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારો આટલો સંદેશ એમને કહેજો.

શામસી—આહ, આમ ગુસ્સે ન થાવે. હું યુરોપીઅને છું પણ મને સુદ્ધાં, આ રીટ નેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું! આવા બાળક છોકરાને નાડે લગાડવાની ટડખીર રચવી એ ઠીક નહિ. કુળ શીલ નેવું નેમને.

સર્જેરાવ—આહ, આપ કળાનાં ભારે પ્રેમી હશો, એ હું નાકબુલ કરતો નથી. પણ તમને કળાનો પ્રેમી ખીજે કાંઈ મળ્યો જ નહિ! સંજીવરાવ જેવા કુમળા છોકરાને નરકના રસ્તે લઈ જવો—

નેહરા—ગરસ—મોં બંધ કરો. હું અહીં આવી એજ પહેલી બૂલ કીધી. એક સ્ત્રી પુરુષને શિક્ષણ આપે. એ પુરુષજાતિના અભિમાનને આઘાત કરનાર અને પુરુષની સત્તાને કે તેના ન્યાયના શિખરને જમીનદોસ્ત કરનાર જ બહેમવાને લાગશે એમ મેં નહિ ધારેલું. અહનો ફજ્દ હોય એવા ભાવથી એને મારો શાગિર્દ કરવો, એવી આશા રાખીને જ, એા છોટાસાહેબ, હું શીખાવાને આવતી હતી; આવું અપમાન સાંભળવાને નહિ!

સર્જેરાવ—(એને ન જોતાં) બંદગી, બિચીબન, બંદગી, હવે આપ પધારો. (નેહરાઆઈ મુખ્ય દરવાજેથી બહાર જવા માંડે છે. પ્રવેશ કરતો સંજીવરાવ તેને જતી અટકાવે છે.)

સંજીવ—આદાબ, ખાંસાહેબ, આદાબ! આંધરે, તશરીફ લાઇયે.

સર્જેરાવ—સંજીવરાવ, કાલે તમારે મુંબઈ જવાનું છે.

સંજીવ—આજ મારે તોડીની સુરાવટ મેળવવાની છે.

સર્જેરાવ—હવે તોડ કરવાનું શક્ય નથી, બન્ને સંજીવરાવ, એ મોહને જ હવે તોડવો પડશે. સાહેબ સામે કદી પણ નહિ વાપરેલી ખાખા આ વખતે મને વાપરવાની ફરજ ન પડે.

નેહરા—મોહના પણ મનના કચરાટનું કારણ બનવા હું મંજૂરી નથી. છોડેસાહેબ, મને જવા દો: હું પણ આજે મુંબઈ જ

જનાર છું. તમારું ત્યાંનું ઠેકાણું કહો. ઇચ્છા હશે તો હું તમને તાલીમ આપવાને ત્યાં કોઇપણ વખતે તૈયાર જ છું. (ખંડુ ફરી ચઢા લઇને આવે છે.)

સંજીવ—ઉમાં રહો, ચઢા પીને જ જાવ.

સર્જેરાવ—જવા દે. એમને સંજીવ થાય એવું શું કામ કરવું? (ચઢાનો કપ હાથમાં લઇને બાલુએ જાય છે. સાહેબો કરતાં હિંદી વેશ્યા અસ્પૃશ્યને?) અરે એ? પેલી બીજી ટીપાય અહીં લાવ જોઉં. (બીજા ટેબલ પર એસીને ચઢા પીવા માંડે છે)

સંજીવ—કાંઈ નહિ. આ ટેબલ પર જ આપણે સર્વ ચઢા પીએ. (ધિક્કાર હોળે આવા જાણે તરફને) મી. ચામાર—ભુલ્યો ચામર્સ, તમને કંઈ હરકત નથીને?

ચામર્સ—She is a pros., Mr. Sathe!

જોહરા—No, I am not, I am only a pure musician.

સંજીવ—સુધા, તારે ચઢા પીવી છે ના? અદિયા આવ જોઉં.

સર્જેરાવ—સંજીવ, સંજીવ, આ શું? આજ તને આ થયું છે શું. હે? આજ લગી તે કદી મને અપમાન કરનારો એક શબ્દ સુઢાં વાપર્યો નથી, અને આજ આ સાહેબ સામે...

સંજીવ—સાહેબના દર્શનથી જ મને આજ નવી સ્ફૂર્તિ આવી છે!

ચામર્સ—મને આવું વર્તન કોઈ પત્ર ડિવસ ગમવાનું નથી.

સંજીવ—ત્યારે તો તમે ઇંગ્લીશમેન નથી એમ જ હું કહીશ. કોઈ પણ ઇંગ્લીશમેન મારો આ બાજતમાં રોપ કાઢે એમ મને

લાગતું નથી. માનવસમાજનો સાધારણ હંક મુઠ્ઠાં મારે ભોગવેલો નહિ, એમ શું આપતું કહેવું છે ?

ગાયન ૧ *

જોદરાબાઈ, ચઢા લ્યો. લો સાહેબ, ચઢા લ્યો.

જોદરા—અપમાનથી દુષિત થયેલી ચઢા મને કેમ મીઠી લાગે ?
(ઉઠીને જવા માંડે છે.)

સંજીવ—પુત્રને હાથે માતાનું અપમાન કદીયે થતું નથી. માતૃત્વના વાતસલ્ય—શબ્દકોશમાં અપમાન શબ્દ હોતો જ નથી, અપમાનન ! (તેનો હાથ પકડી બેસાડી ચઢા આપે છે.)

(સંતુ ચમાર પ્રવેશ કરે છે, અને બારણામાં ઉભો રહે છે. સંતુની ઊંચર પીસતાળીશ વર્ષની છે. તે શરીરે મજબુત હોષ રંગે એકદમ ગોરો હતો. શરીરે એક પહેરણ, ટુંક ધોતિયું. અને માથે લાલ પાંદડી; આ એનો પોષાકઃ કકડામાં વીંટાળેલા જોડા બગલમાં ને એક જોડી એના હાથમાં હતી.)

સંતુ—જોદરાસાગ.

જોદરા—મને એ કાણ હાંક મારે છે ?

સંતુ—જોદરાસાગ, આ જોડા લાગ્યો છું.

* ગાયન ૧

(ભીમપલાસ-ત્રિતાલ-ગોરે મુખ સો મોરે)

જો હાં સજ્જા લોહાં મિજવાયા
અગતિક જરિ મનીં વચનીં હી વાયા—મુઠ્ઠ
વચનિં જરી ચડુલ પડુતા વિશુણાં
વિરતી કુટિલ જનિં સાા ભાસમયી
નાસિ માયા—૧.

મજેરાવ—અરે એ ગદ્દા, પ્રથમ આધો જા, તારો પડછાયો પડે છે ને અહિંયાં? આ જો-આ જો! આ ટેમલ સુધી તારો પડછાયો પડ્યો છે. અરે એ ખંડુ-સંત્યા! ખસી જા અહીંથી; અરે ખંડુ આ જાજમ વિંટાળી લે-અહિં સુધી.

(ખંડુ જાજમ વિંટાળવા માંડે છે. સંજીવરાવ તે ખેંચીને સરખી કરે છે ને ખંડુને અંદર જવા કહે છે.)

સંજીવ—પેલા જોડા અહિંયાં લાવો. આમ અંદર આવો.

સંતુ—શેઠસામ., મને ગરીબને શું કરવા જોડા ખવડાવો છો? હું ચમાર છું પરમેશ્વરે મને ચમારના કુળમાં જન્મ આપ્યો. મારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ હું ચમારની જાતિમાં જન્મ્યો. જન્મતાં પહેલાં કોઈએ મને પુછ્યું હોત, તો આ જાતમાં જન્મ લેવાને મેં સાર નાજ પાડી હોત. પણ હવે નિરૂપાય! મારી જગ્યા આ ઓટલા નીચે છે. અહિંથી જ તમને આ જોડા આપું છું. (જોડા ફેંકે છે.) પસંદ ના પસંદ કરવા એ આપની મુન્સફી પર છે.

મંજીવ—થોડી ચઢા લેશો કે સંતોખા?

સંતુ—જોડા પસંદ પડે છે કે?

સંજીવ—જોડા પસંદ પડ્યા ઓટલે જ પ્રહું છું, ચઢા લેશો કે થોડી? (એનો હાથ પકડીને અંદર લઈ જાય છે.)

મજેરાવ—આ તો ગજબ થયો! નાયકજીને લાગીને અહીંયાં મારા માથે નચાવી; હવે આ ચમારને મારી છાતી પર ખેસાડવાનો છે કે શું?

સંજીવ—આ જોડા હમણાં જ મને મળ્યાને? સંતોખા, જોડા ભારે પુણ્યશાળી-ભારે પરાક્રમી છે. તે પગ નીચે ચગદવા કરતા

આમ મસ્તક પર ધારણ કર્યા—

સર્જેરાવ—નાખ-જોડા નીચે ઝીંટી દે! ખંડ્યા, પ્રથમ આ બધી મ્હા લઈ જઈને બહાર ગટરમાં ફેંકી દે. આ બાહણ-આ બાહણ, સમજ્યાને સાહેબ-હવે અમને મરાઠાઓને પણ શરમાવવા લાગ્યા છે. આ બાહણો આમ બહેંક્યા-આ બાહણો આમ બ્રજ ચયા-થું કહું જોદરાબાઈ, મારું મરાઠાનું લોહી આમ ઉછળવા માડે છે. ને તમે તો આ છોકરાના મોંમાં છાણું ચાપો છો! (શ્રાવણીમાં કરવાનો સંકલ્પ આ વેશ્યાને શી રીતે સમજાય? જોદરાબાઈ ઉપરનો પદલાંનો ગુસ્સો ડોસો બિહુમલ કેવી રીતે ભુલી ગયો?) અરે, બધા લેઈ કહેશે, આ મરાઠાએ જ આ છોકરાને ખગાડ્યો! મને આવો બ્રજાચાર કહીયે ગમનાર નથી.

જોદરા—છોટેસાહેબ-વડિલ માણસો આગળ દુરામદ કરવો નહિ. હું તમને કહું છું; મારું સાંભળો. સૌ કાઠને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું એજ મારું. (પણ ધર્મની વ્યાખ્યા શી? થું ધર્મ એટલે શું?) વડિલનો શાપ કુળનો નાશ કરે છે.

ગાયન (૨) *

* ગાયન ૨

(બિહાગ; ત્રિતાલ-તોં ઘાના વંદે તરેનાં)

જો ગુરુજન વચાલા ન માની,

વિવાદા જો આણી

સદા, ત્યા બ્રમાને

કુટિલ કુમતિ મલિન કપટિ જગિં દસવિતિ-દુઃ

ગમત વિમત વડિલિં યદા

કરી મનન તમા કાપ ન

અનુમત નિજ મતિં કરિ જન સુજન ગંધર્વિ-૧

સંતોખા, હવે તમે જાવ. તમારું અપમાન થયું હોય તો દર-
ગુજર કરજો.

સંતુ—હું તો બાપસાબ, તમારા પગનો નોડો. પગના નોડા
ચગદાયા કે તે આનંદથી ખખડે છે. નોડાવાળા હાથે દેવમંદિરના
દરવાજા ચમાર સુદ્ધા ઉઘાડતો નથી. જિજિસાબ; આ હાથે જ અમે
નોડા બનાવીએ છીએ. દેવને ત્યાં ચામડાનાં પુલો પણ મંજુર થાય
છે. છોટેસાબ, ધન્યવાદ—આ સંતુ ચમાર તમારા પગનો નોડો છે.
ચગદી નાખશો તો જ એનું આયુષ્ય વધશે. પુલો માથા પર ચઢે છે,
છોકરાને પણ ઉંચકી માથા પર બેસાડાય છે. જીવતાં છોકરાંના
ચામડાની માણસને છીંટ આવતી નથી, દેવને પણ તેની છીંટ નથી.
જીવતી ગાયનું દુધ દેવના નૈવેદ્યમાં ચાડે છે, પણ મરેલી ગાયનું
ઉપયોગી ચામડું જીવતા માણસને પણ ઝોટલા નીચે ઉભા રખાવે છે!

શામસ—યુ સુવર—

સંતુ—કોણ ? તું ?

શામસ—યુપ. જડા બાટ મટ કરો. જમાનસે એક લક
જ બી મટ નીકાલો. ગદેકી ઔલાડ.

સંતુ—આપના પિતાની પણ મને ખબર છે. મારા પિતા ગદા
નહોતા એટલે જ મારે આમ પડછાયાથી બહીવું પડે છે. નોહાર
માય બાપ, બાવિંદ, નોહાર! જિજિસાબ, આપના પગ પર માથું
અહિં દુરથી જ મુકું છું. (જાય છે.)

સંજીવ—(એક મિનિટની સ્તબ્ધતાનો લંબ કરીને) સાંભળ્યું
સર્જેશવ બાબા. મનપર કાંઈ અસર થઈ કે ? અમ્માજન, પેલી
તોડીના 'તરાણા' કહો નેકે મને. (ગાવા માંડે છે.)

શામસ—Has he gone mad ?

સર્જેરાવ—મેડા! હવે એ સમજણો થયો. સ્વતંત્ર થયો! ધમંડ થડવા માંડ્યું! અરે છોકરા, હું દતો તો આજે તું અહિંયાં છે. નહિતર આ બધી દોહતનાં ફનાફાતિયાં થઇ ગયાં હોત. ચાલો સાહેબ, આ પાપ હવે તમારે ગળે જ ઝોળવું છું.

સંજીવ—સા રે ગ મ ધ નિ સા—રે સા નિ ધ પ મ ગ રે સા. ધ નિ—સા રે ગ, ખીનસમજણો કે સમજણો થયો તોપણ ધનિ—સારંગ. સર્જેરાવ બાબા, સાહેબ માથે મુંબમ્ જવાની અમારી પૂર્ણ સંમતિ છે.

સર્જેરાવ—જોદરાબાઇ, મને લાગે છે કે તમે પણ એને સંગીત શીખવવા મુંબમ્ આવતાં રહો. (આ ગોધામૃતવું પરિણામ! એમાં અમાર કરતાં વેરયા વધારે ઉત્તજવળ, આ તો સિદ્ધાંત જ છે!) ચાલો સાહેબ, ખેંકના મુખ્યારનામાનો દસ્તાવેજ પહેલાં તૈયાર કરી લઇએ.

શામસ—Good day—Good day all of you.

(ખન્ને જણા ડાબા દરવાજેથી ધરમાં જાય છે.)

જોદરા—હોરેસાહેબ, અવિચારથી સુધારો થતો નથી. અત્યાચારથી પણ સુધારો થતો નથી. પ્રત્યેકને તે રીતસર સમજાઇ ગયા મિત્રાય તેની આંખ ઉઘડનાર નથી. હુ શું કહું છું તે સમજાય છે ને?

સંજીવ—ધ નિ મા રે ગ. અમમાનન—ધ નિ—સા રે ગ. હું પણ હવે ધનિ જ થઇશ. જુલ્યો, જુડ્યો તો બંદેતર. ખીજને જોએ પાણી પીને જીવવા કરતાં પોતાની ભુલથી, ગળે સોસ પડીને મરી જઇએ તો શું જોડું? તયો તોયે દુઝ; જુડ્યો તો પણ મારી જવાનહારી મારા પર. અમમાનન, અર્ધા કલાક અગાઉ હું સગીર હતો. આ ક્ષણેજ હું સગીર મરી વલમાં આવ્યો. હવે મને એક અટપટો રાગ દોઢો જોઈ. સુધા-સુધા-(સુધા આવે છે) સાંભળ્યું કે? હું હવે સમજણો થયો. હવે હું પ્રુપ્ત વયની બુદ્ધિના જોરે તને કહું છું.

મારા ગાવાનાં સઘળાં સાધનો જેવી લઘ ગઈ હતી તેવીજ અહીંયા લાવીને રજુ કરી દે. (સુધા જાય છે.)

ધનિ—સારે ગ ! વા ! અમ્માજન. તોડી જેવો પીળો મધુર રાગજ નહિ. સમયકાળ જુઓ નહિ. આ પ્રદોષ સમયે જ હું હવે તોડી છોડીશ. (સુધા વાજાંત્રો લાવીને ખડકે છે)

જોહરા—હવે રહેવા દો. આજ તાલિમ જ બંધ. મારું મન તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયું છે તોડીનો સુર છોડીશ તોયે આંખમાં આંસુ આવતાં બધ થનાર નથી.

સંજીવ—કંઈ દરકત નહિ. અધાજ તોડી ગાતાં રડીયે. સુધા, આવ; હું હવે તારો ઉસ્તાદ. તને પણ તોડી શિખવું. (ગાતાં ગાતાં સંજીવરાવ તથુરો વગાડવા માડે છે. સુધા પાસે બેસે છે. સર્જેરાવ આવે છે અને આ દ્રશ્ય જોઈને સ્થંભી જાય છે.)

પ્રથમાંકનો

પદ્ધતિ

પહે

છે.

અંક બીજો

સ્થળ : જોદરાખાઇના મુ'જઇના બંગલામાંનું દિવાનખાનું

પાત્રો : જોદરા, ભૈયો, જિની, સંતુ, સંજીવ અને સુધા વ.

દશ્ય :

[દિવાનખાનામાં ગુલામી રંગ લગાડેલો છે. બરોબર વચ્ચે દરવાજો છે અને બન્ને બાજુએ બે મોટી ખારીઓ છે. આ દરવાજામાંથી બીજા ધરોના દર્શનનો ભાગ જોવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે અગાશીનો કઠેરો બહારના દાદર સાથે મળેલો છે. તે કઠેરા પર પુલોના કુંડા મુકેલા છે. જમણી બાજુની ખારી પાસે વિજળીની ઘંટડી છે, દિવાનખાનાની ડાબી બાજુએ બાજુના હોલમાં જવાનો મોટો કમાનવાળો દરવાજો છે. બારણાં હોવા છતાં એને પડદો લગાડેલો છે. જમણી બાજુએ પણ એક એવો દરવાજો છે, જ્યાંથી બાજુના દાદર પર જવાનો રસ્તો છે. દરવાજા આગળજ એક ટેબલ છે અને એની આસપાસ થોડી ખુસીઓ પડેલી છે. ટેબલની આગળ સેતરંજી પાથરીને સામે પાનદાન મુકેલું છે. બન્ને બાજુએ નાની બેઠકો પર ફુલઝાડના કુંડાઓ છે. સેતરંજીના પાછલા છેડા પર બે બાજુએ બે કોચ છે. દરેક કોચની પછવાડે કેટલીએક ખુસીઓ મુકેલી જોવામાં આવે છે. બીંત પર ટાંગેલી છબીઓમાં કેટલીએક રવિવર્માની હોઇ, સ્વામિ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામિ વિવેકાનંદ, લોકમાન્ય ટિળક, અને મહાત્મા ગાંધી એઓના ફોટા મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. જોદરાખાઇ ખારીમાં બેસીને, નીચે કોઇ લિખારી લાવણી ગાય છે, તે સાંભળે છે. દિવાનખાનાની બન્ને બિંતો પર વિજળીના દિવાના એકેટલો લગાડેલા છે અને વચમાં વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું છે; તે પણ એમાંના દિવા પેટાવેલા નથી. અંદર અંધાર હોવાથી રસ્તાપરના

દિવાના બારીક કિરણો બારીમાં બેઠેલી જોહરાબાઈના મોઢાપર પડે છે અને એને કીધે તેનો ચહેરો તદ્દન ખિન્ન દેખાય છે. આ બારીની નીચેજ બહાર એક છોકરી રસ્તાપર બેસીને ગાયનો ગાય છે. તેની સાથેના બે છોકરાઓ તખ્તા પેટી વગાડે છે અને કંઈક પ્રેક્ષકો આજુબાજુ જમા થયેલા છે. આ દેખાવ જોહરાબાઈને બારીમાંથી દેખાય છે, કંઈક વેળા ગાયન સાંભળ્યા પછી તે દિવાનખાનાના દિવાઓની સ્વીચ દાબે છે અને બૌયાને હાંક મારે છે. તેનો આ વખતનો પોષાક તદ્દન સાદો હોષ કપાળમાં બારીક ચાંદસો કરેલો નેવામાં આવે છે. ભૈયો અંદર આવ્યા પછી-]

*

*

*

જોહરા-ભૈયાણ, નીચે ગાયન કાણુ ગાય છે ?

ભૈયો-હાં-છ દુલ્હર.

જોહરા-એઓને ઉપર સઘ આવો.

(ભૈયો જાય છે. થોડી વાર બહારનું ગાયન બંધ પડે છે. ધ્રો શરૂ થાય છે. જોહરા બારી પરથી ઉડીને દરવાજા મુઠી જાય છે, ધ્રો બારી પર બેસે છે અને ભૈયો પાછો આવતાંજ જમણી આજુના કાચ પર જમને બેસે છે.)

ભૈયો-(શખમ મધને) છ દુલ્હર.

જોહરા-છ દુલ્હર શું ? એ લોકને ઉપર નહિ લાગ્યો ?

ભૈયો-છ દુલ્હર.

જોહરા-ઉપર સઘ આવો-એઓને લમણને લમણું સઘ આવો.

ભૈયો-છ દુલ્હર (ત્યાંજ ઉભો રહે છે.)

જોહરા-હજી ગયા નહિ ?

બૈયો-હુ હજીર (મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જોહરા- હુ હજીર કહું એટલે હુકમનો અમલ થઈ ગયો નહિ ?

બૈયો-હુ હજીર (જોહરા ગુસ્સામાં પગ અફાળે છે.) ઝો મહેતરકી લડકી હૈ.

જોહરા-હશે. એને ઉપર લઇ આવો.

(હુ હજીર કરીને બૈયો જાય છે. જોહરા ફરી બારીમાંથી નીચે જોવા માંડે છે. ગાયન બંધ થાય છે. જોહરા ફરી પાછી આવીને જમણી બાજુના કાચ પર બેસે છે. બૈયો, જિની અને તબલા પેટી લઇને બે છોકરાઓ આવે છે. જિની મહારની છોકરી. તેના પોપાકમાં યુ હોય ? એક ફાટેલું લુગડું કચ્છો મારી પહેરેલું; શરીરે એક ફાટેલી ચોળી, ચહેરો ધુળથી ભરેલો, વાળ વિખરેલા ! જોહરા હશારતથી તેને બેસવાને કહે છે. તે ગભરાતી ઉભી રહે છે. બૈયો આગળ આવી મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જોહરા-કેમ લલા ?

બૈયો-હુ હજીર ! વો મહેતરકી લડકી હૈ. ઉપરતો લાયા હું, દૌકીન મેં જના ચઢાતા હું.

જોહરા-તમારે ગાયન સાંભળવું નહિ હોય તો જાવ નીચે દેવડી પર બેસો.

બૈયો-હુ હજીર. મૈં છુટી ચઢાતા હું.

જોહરા-કેટલા દિવસની ?

બૈયો-મૈં મિલકુલ છુટી ચઢાતા હું. આપકા મકાન અભિ બખટ હુવા હૈ. ઇસકે બાદ જાં નોકરી કરના મુઝે પુરા માનુમ હોતા હૈ. કુસુર માફ ! હુ હજીર ! વે મેરા સોદા.

નેહરા—મહારાની છોકરી આખ્યાથી ઘર વટલાઇ ગયું કહો છે ? લેવાજી, હું કોણ છું ?

બૈયો—જી હજીર. હજીર-હજીરકા પેસા નર્તકીકા હૈ.

નેહરા—હું નાયકજી છું.

બૈયો—જી હજીર.

નેહરા—હું જાતે હિંદુ હોઇ મુસલમાની ઢાળે રહું છું, એ તમે જુઓ જ છોને ?

બૈયો—જી હજીર.

નેહરા—અહિંયાં મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, હિંદુ, ઇસરાઇલ બધી જાતનાં માણસો માફ ગાણું સાંભળવાને આવે છે. (લેયો ચુપ ઉભો રહે છે) અરે એ છોકરી, હેડે બેસ. તમેજી બેસો (બૈયાને) આ છોકરી હિંદુ છે. કમરે છોકરી તારું નામ શું ?

જિની—જિની.

નેહરા—તું હિંદુ જ છે ને ? જુઓ બૈયાજી, તે હા કહે છે. (જિનીને) તું રામને માને છે ? કૃષ્ણને ? શંકરને ?

જિની—અમારા ગામના દેવ શંકર જ છે, બાઈ સાહેબ.

બૈયો—બૈં બમ્બન હું હજીર.

નેહરા—કાગે છે કે બાબજી શંકરને માનતા નહિ હોય !

બૈયો—તો મહેતરકી લકી હૈ.

નેહરા—મારી જાત કમ છે ?

બૈયો—જી હજીર !

જોહરા—બૈયાજી, હું નાયકજી છું. મારી જાત નથી. બધા હિંદુઓ મારી જાતના છે પણ હું કોઈની પણ જાતની નથી. હું બ્રાહ્મણ છું કે ? નહિ. ક્ષત્રિય ? નહિ. વૈશ્ય-શુદ્ર-અતિશુદ્ર-મહાર દેક-ભંગી ? બોલોને ?

(દરેક પ્રશ્નના જવાબમાં ના કહેતાં બૈયો શુંચવાતો અને માથું ખંજવાળતો, એક વખત જોહરાબાઈ તરફ જોઈ પછી જિની તરફ આંગળી કરીને કંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાંજ—)

જોહરા—તે ને ? તેની જાત છે. તે મહાર તો છે ? આજ ૭ વર્ષ થયાં તમે મારે ત્યાં નોકરી કરો છો ?

બૈયો—જી હજીર ! અત્યંત જી-દગીમે-અભિતક દુનિવામે એસા માલિક કમી નહિ દેખા, હાં હજીર !—

જોહરા—એમ ? બોલો છોકરી તારું ગાયન.

(બૈયાની સ્તુતિની તેના મનપર કાંઈયે અસર કેમ થઈ નહિ ?)

બૈયો—જી હજીર ?—

જોહરા—ગાયન સાંભળવું છે કે બૈયાજી ? બેસોને અહિંયા જ.

બૈયો—જી હજીર. મેરી તનખા સુકતી કીજીયે હાં હજીર.

(સુજરો કરે છે. ધંટડી વાગે છે.)

જોહરા—બહાર કાણુ આવ્યું છે ? જુઓ જોઈ બૈયાજી. (બૈયો જાય છે) કેમરે જિની, તું હમણાં લાવણી જાતી હતી ને ?

જિની—જી. લાવણી ગામને પેટ ભરીએ છીએ બાપ સાહેબ.

બૈયો—(પ્રવેશ કરીને) જી હજીર, આજ બહોત ધુરા દિન આયા હૈ. હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ, હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ.

જોહરા—તેને અંદર લાઇ આવો (ભૈયો મુજરો કરીને ઉભો રહે છે) તેને અંદર તેડી આવો

ભૈયો—ઁ હુજુર ! મૈં ખમ્મન હું. હાં હુજુર ! મૈં ખમ્મન હું !
ઁ હુજુર ! !

જોહરા—એને અંદર લાઇ આવો અને મહેતાજી પાસેથી તમારો પગાર લઇને રજા લ્યો.

ભૈયો—હાં હુજુર—સિવાવર રામચંદર કી જય ! ઁ હુજુર—
(જાય છે)

જિની—લાવણી ગાઉં ?

જોહરા—જરા ઉભી રહે; પેલા મહેમાન આવે છે, એના આવ્યા પછી ગા. (ભૈયો સંતુ ચમારને લઇને આવે છે. ચાલતાં ચાલતાં મહારને કે ચમારને અડકી ન જવાય તેની સંભાળ લે છે. સોટો જોહરાગાઇ પાસે મુકે છે, મુજરો કરે છે, એક વખત જિની તરફ અને એક વેળા સંતુ તરફ જુએ છે. ફરી મુજરો કરી કપાળે હાથ મારતો ચાલ્યો જાય છે. સંતુનો પોપાક પહેલા અંકના જેવો જ છે. અંદર આવતાં જ તે ચક્રમની જેમ આમ તેમ જોતો ઉભો રહે છે)

જોહરા—એસો, સંતોખા, પેલા કાચ પર એસો.

સંતુ—અદિંયા ? કાચ પર ? અંદર આવતાં મારા પગ ઉપ-
ડતા નહોતા. મારા ચોતાના ઘર સિરાય આજ લગી મેં કાઢને
પારણે પગ મૂક્યો નહોતો. વા ! શું ઘર છે ? આવા પથુ ઘર
કાચ છે ખરા !

જોહરા—એસો પેલા કાચ પર.

(સંતુ ડાબી બાલુના કાચ પર બેસવાને જાય છે. અચકાયા
છે, બેસે છે, ફરી ઉઠે છે; હાથેથી કાચની ગાદી દાબી જુએ છે.
હસે છે અને પહાડી વાગીને કાચ ઉપર બેસે છે.)

જોહરા—ચાલ-ઝાકરી, તારી લાવણી ગા.

જિની--

ગાયન (લાવણી) ૩૫

જેહરા—વાહ ! અતિ સુંદર.

(કેટલું આશ્ચર્ય ! જેહરાબાઈ જો વર્તમાનપત્રની પડદા પાછળની ટીકાકાર હોતે, કિંવા નાટકમંડળીઓની ચદ્દા પીને એઓને બોધામૃત પાનારી મદ્દતીયા ત્રેક્ષકે હોત, તો ' અતિ સુંદર ' એમ તેણીએ કદી પણ કહ્યું નહોત, કારણકે લાવણી વ્યાકરણના દોષોથી ભરપુર હતી. હસ્વ દીર્ઘના દોષો પણ ધણા હતા. આ લાવણી લખનાર અશિક્ષિત જુનો પુરાણો કવિ હોવો જોઈએ, કિંવા ખુદ મહારાજ હોવો જોઈએ. આવી લાવણીને ' અતિ સુંદર ' કહેનાર જેહરાબાઈએ લાવણીની રચનાની સુંદરતા કરતાં જિનીના મધુર કંઠે પરજ વધુ લક્ષ આપેલું હોવું જોઈએ. આવાં નિર્માલ્ય કાવ્યો લિખારીઓના મોંમાં જ શોભે એ ખરું.)

* ગાયન ૩ [લાવણી]

શિલંગણાચિ રારી નિઘાલી, ગદી રસ્ત્યાવરી :

નટ લોકાંચી સાજિરી :

ભાત્રામત ઢાલામત સોંગં સજવિલિં આપુલ્યા પરી :

ઢાગિતી અવર્ચા પાલખી વરી :

પોરભાવાનં જાત વિસરલેં ભારાચી મી નોવરી :

ધુસલેં પાલખીચ્યા શેજરી :

લાય માઈની હાકુન કાઢિલં રડત ચાલલેં ધરોં

તદાનેનં સુકલી માઝી જિર્ફારી (ચાલ)

શેજરી પાણી માગિતલં

કરવંટીંત ઓ તુનિ ઠેવલં જાતીયં સુમરણુ ઝાલં :

નારળાચી આઈ ઢાતિં દિલી મોકયા લોકોં ભારી :

ઓસરી આમુચી સરદારી

જોદરા—કાણે શીખવી રે તને આ લાવણી? જુની નથી લાગતી? (કરી આશ્ચર્ય).

જિની—આ લાવણી ને? નવીજ છે. પોસ્ટ માસ્તર મામાએ જોડી આપી.

જોદરા—પોસ્ટ માસ્તર મામા? તારો મામા પોસ્ટ માસ્તર હતો શું? (અરેરે આ કેવું અચાન! મદારોને હજી પોસ્ટ માસ્તર થવા જેટલું બે શિક્ષણ મળેલું નથી. આટલી પણ એને ખજર નથી ને?)

જિની—નહિ બાપ સાહેબ, અમારા ગામમાં એક પોસ્ટમાસ્તર હતા, એમને ગામના બધા લોકો-મદારનાં છોકરાં સુદ્ધાં મામા કહેતા'તા. એક વખત લાવણી ગાવા પોસ્ટ ઓફીસ આગળ ગઈ'તી. મારી લાવણી આપણી જુનીજ હતી-હોનાજી બાળાવાળી. મામાએ કહ્યું કે છોકરીના મોંમાં આવી લાવણી શોભતી નથી. મને ઘરમાં લઈ જઈ-ગિલકુલ દિવાનખાનામાં લઈ જઈ મને ને મારા બાપને જમરાતું પીરસ્યું. ચાર વર્ષ થયા આવ્યા આ વાતને. ગયે વર્ષે મારા બાપા ગુજરી ગયા, એટલે આ મુંબાઈમાં આવ્યા. આ એકજ લાવણી ગાંધને અમે પેટનું પુરૂં કરીએ છીએ. આ મારા બાપાએ મારો સાથ કરે છે. પરેલનાં લોકો મને સારા પૈસા આપે છે. અમે આજેજ પહેલી વખત આ બાળુએ આવ્યાં.

જોદરા--હાં સમજી. બસ. કેમરે છોડી, તું મારે ત્યાં રહેશે કે? તને ખાવાપીવાનું આપીશ. તારો અજાજ પણ સારો લાગે છે, સાફ ગાતાં પણ સિખતીશ. મને કાંઈ છેલ્લું છેવું નથી. સમજી છોડી? આજથી તું મારી દીકરી. બાપા તમે જર, વચ્ચે વચ્ચે આની ખજર પૂછવા આવતાં જાઓ.

(ગિયારા જિનીના બાપાએ ગમરાયા. જિનીની સમજૂ થઈ)

પણ એ લોકનું શું? એએએ જિનીને ઇશારત કરી અને 'અમારું શું?' એમ ધીમેથી પુછ્યું. બીકણ જિની હવે સુમ થઇ ગઇ.)

જિની—પણ હું અહિંયા રહી તો આ લોકનાં પેટનું પુરું કેમ થશે?

બેહરા—તમારીયે રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા હું કરીશ. દર પહેલી તારીખે આવી મહેતાછતે મળજો (છોહરાએ મુજરો કરીને જાય છે. જિની એને બારણા સુધી જઈને વળાવે છે) કાણુ છે ત્યાં? (એક દાસી આવે છે) આ છોકરીને અંદર લઇ જા. નવડાવી લુંછીને ચોખ્ખી કર, નવી ચોળી ને લુગડું પહેરવાને આપ. વાળ ઓળીને ઉલટો અંખોડો બાંધ, અને મોં પર સારી રીતે પાવડર લગાડી કરી અને ઘોખીના ઘડીઅંધ કપડાના જેવી સ્વચ્છ કરીને અહિંયા મોકલી દે. (દાસી જિનીને લઇને જાય છે.)

સંતુ—મહારની છોકરીને તમે પોતાની છોકરી તરીકે પાળશો?

બેહરા—એમાં શું ખગડી ગયું? મને જાતપાત ક્યાં છે?

(વર્ણશ્રમની રચનામાં વારાંગનાઓની જાત મુકતી સ્મૃતિકારો બિલકુલ બૂલી ગયા કેમ? અતુરવણીના ઉલ્લેખ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ વટલેલો હતો. તે ગોવાળીયાઓના છોકરાના મોંની એઠી જાસ પીતો હતો—મહારોને ઘેર કદાચિત જન્મ્યો હશે, તેથીજ ગીતામાં 'અતિશ્દ્ર' આ પાંચમી વર્ણ લખવાનું એ બૂલી ગયો. કદાચિત મહાર ભીખારીઓના કૃષ્ણવર્ણનું એણે અભિમાન રાખ્યું હશે. અતિશ્દ્રને બુઝી જનારને વારાંગનાની જાતિની શી પડી હોય?)

સંતુ—ખરું છે. મહારની છોકરી નાયકણને ત્યાં રહી તો તે પૂજવાને લાયક કરે છે. આજકાલ જાત છુપાવ્યા જેવું સુખ નથી. પ્રમાણિકપણે જે પોતાની જાત જણાવે છે તેને ગદરમાં સુધારું ઉભા

રહેવાને જગ્યા મળતી નથી. તેજ જો વટસીને કિરિસ્તાન થઈ જાય
તો એને ખેસવાને ખૂબી મળે છે. એવું છે આ-કિરિસ્તાન !

જોદરા—તમારી દુકાનનું ઠાડીયું કીક ચાલે છે ને ?

સંત—માઠ તમારો કેટલો ઉપકાર માતું ? પૂતેથી આ મુજબ
મમાં લાવી મને નવી દુનિયા દેખાડી. હવે અધિયાં મારી દુકાનમાં
આવનારા ધણાખરા આગળ પાછળ જોતા નથી. પણ પુનામાં
જવા દો પુનાતું પુનામાં તમારા પૈસા હવે જલ્દી ફેડી તાંબીય,
ઠાંસમાં વઢરો સારો ચાલે છે—

જોદરા—મેં પૈસા માટે પુછ્યુંતું કે ?

સંત—તે ખરું. પણ માફ વચન મારે પાળતું જોઈએ. પંદર
દિવસમાં કદી તમારી મુલાકાત લીધી નહિ-થું. કહેશો : એમ મને
થયું-આ મુજબમાં માણસ જાયે ધાયે લાગ્યો, કે એને કૂરસદ જેવું
મળતું જ નથી.

જોદરા—તમે કેમ નહિ આવ્યા, એમ પણ તમને પુછ્યું છે
કે ? તમારો ધધો સારો ચાલે તેમાંજ મને આનંદ છે.

સંત—એકંદરે સારો ચાલશે એમ મને લાગે છે.—આજ કું
જે કામ માટે આવ્યો હતો તે ભારે મદતવતું છે. પુનામાં પ્રથમ
તમારી મુલાકાત થઈ તે દિવસે રાતસાહેબના ઘરે એક સાહેબ
આવ્યો હતો—

જોદરા—એમના મેનેજર છે જ. એના સંજમમાં તમને કાંઈ
માદિતી દેાય એમ લાગે છે !

સંત—પુછ્યું માદિતી છે. પણ તે આમ ખુશી રીતે મરેલા
જોતા નથી (ચુપ રહે છે).

જોદરા--સંજીવરાવની એકને ઘોઠા પહોંચે એવું તો કાંઈ નથી ને ?

સંતૂ--કોણ કહી શકે ? પોતાનું આત્મીય સ્વમાન બુદ્ધીજનનાર મોથુસ પારકી બાબત આપણી પોતાની જ સમજ કેવી રીતે વર્તશે એ જરા વિચાર કરવા જેવી બાબત છે.

જોદરા--એટલે ? કાંઈ ઘાતનાત થવા જેવું તો નથીને ? (સંતૂ ચુપ રહે છે એ જોઈ તે આગળ વધે છે) અને કહેવા જેવું હોય તો કહો. સંજીવરાવના કલ્યાણ માટે અને ભારે કાળજી રહે છે તેથી પુછું છું. એના પુત્રનું જ કાંઈ હોય તે કહો, તે મિલાયની વાતોની મને જરૂર નથી.

સંતૂ--તમે કોણ ? જાતપાતનો સંબંધ નહિ, તમને સંજીવરાવ માટે આટલી કાળજી કાં ?

જોદરા--માના પ્રેમથી વિમુખ થયેલો કોઈ નમાયો છોકરો જોવામાં આવ્યો, કે કોઈ પણ બચ્ચાંહીન "સીદ્ધિ" માતૃપ્રેમનો ઉમળકો આવે છે.

* ગાયન (૪)

સંતૂ--તો સાંભળો. એ સાહેબ--કેવો વળી આ સાહેબ ?

(પડકારમાં--અરે એ સાંભળ્યું નહિ ? અદિ'પા ત્રાદિતના જેમ વર્તવાનું નથી)

* ગાયન ૪ : દુર્ગા; ત્રિવટ, માનો માનો માનો માનો]

નિધિ સુત વિધિ હર્દિં યા

ખુળી હે માયા

પરકા અપુલા માનાયા--ધ્રુ

લજના મનાલા સહસ્રુખ ભાસેં યે જાયા--૧

આ અવાજ સંજીવનનો જ. રહેવા દો વાત, એ ફરી કાંઈ બીજી વખત કહીશ.

(સંજીવન આવે છે. એનો પોપાટ અત્યારે જુદો જ છે. શદ' પર એક ખમીસ, એક મધુલર ગળામાં વિંટાળેલું છે. એના પર એક તપખીરી રંગનો સનમુદ્ કાટ પહેરેલો છે. કશ પોમેટ લગાડી દાબીને ઝાળેલા છે. માથામાં એક મખમલની ધડીવાળી ટોપી ગરદન તન્દ્ર ઝુકાવીને પહેરી છે. સુવાળુ મુઘાયમ પોતનું ધોતીયું અને પગમાં જોડા. વચક્ષા દરવાજામાં ઉભો રહીને ચાલીની બીજી તરફ ઉભેલી કાંઈ વ્યક્તિ સાથે બોલે છે)

સંજીવ—હવે તારે પગે પડવાનું બાકી રહ્યું છે, તારે જવું હોય તો ખુશાલ જ. હું આવ્યો છું તો અહિંયા કલાકેક થોભ્યા સિવાય કંઈ આવવાનો નથી. (કાંઈ સાંભળ્યું એટલે) રસ્તો જડશે, નદિ ? ઠીક છે અહિં ઉપર આન. હું નોકળું ત્યાં સુધી નરી વહુની જેમ આ પડદા પાછળ ઉભો રહે. વચ્ચે કાંઈ કાંઈ વખત ડોકિયું કરી જોશે તો મને કાંઈ દરકત નથી. ઝાણમાં ઝાણો અર્ધી કલાક અહિં બેઠા સિવાય હું કાંઈ આવવાનો નથી.

જોદરા—કાણ છે તમારી સાથે ? આમ બેસોને.

સંજીવ—આ જોરાંઓ એટલે એવાંજ. સારી રીતે વર્તીંએ તો પથ નડે છે, અને સારી રીતે ન વર્તીંએ તોએ રડે છે અને રડાવે છે.

જોદરા—મુખને સાથે તેડી લાવ્યા છાગો છો ? આ શું !

સંજીવ—એમાં શું બગડ્યું ? મારી સમજ મુજબ તો ઉઠતો કેતો સારો વિચાર રે છે ! (જોદરા ડોકિયું કરીને) અરે એ, ખસ

થયું હવે. અહિં બીજું કંઈ નથી. (સુધાનો હાથ પકડીને એચી લાવે છે) વા! જુઓ શુકની તારલી વાદળાની ઓથેથી ચમકી તે હવે તમે જ કહો ખાસાહેબ, હું એને સાથે તેડી લાવ્યો એમાં એવું તે ખોટું શું કયું? દાદર લગી આવી ત્યાં સુધી ઠેકાણું જ જણાવ્યું નહોતું. તેથી તો અહિં સુધી આવી.

જેહરા—ઝેરાંઓને આમ ફસાવવાં એ ઠીક નહિ. આને તમે સાથે લાવ્યા તે ખગળ કીધું કે સારું કીધું એ હું કેમ કહી શકું? હું સ્ત્રી છું ખરી. પણ કોઈની પત્ની નથી. પત્નીધર્મ મારા જેવી વારાંગનાને શી રીતે સમજાય? પણ એકંદરે-કેમ સંતોખા તમારો શું મત છે?

સંતુ—મિત્રને ઘેર કોઈ પણ જમ શકે-સાથે સ્ત્રીને પણ લઈ જઈ શકાય પણ-તે આમ છે-એટલે...

સંજીવ—એટલે શું તે હું કહું છું. નાયકજીને ઘેર જવું નહિ. પણ આ નાયકજી છે કે? હવે કાં માથુ નીચું નમાવ્યું? બીજાંયે કારણ છે. ગૃહસ્થી ગમે તેવો હોય તો પણ એને ઘેર ઉજળે મોંડે જઈ શકાય છે, પણ નાયકજી આના જેવી બાળ બહુમારિણી હોય તો પણ એના શુભેચ્છાથી ખાધેલા સોમંદને પણ લોકો ગાળ સમાન ગણશે. એટલા માટે જ નાયકજીને ઘેર જતી વખતે આપણી ઝેરીને પણ સાથે તેડી જતી એ સર્વથી ઉત્તમ. શકે જવાનું કારણ જ નહિ.

સુધા—પણ મેં ક્યાં ના કહી?

સંજીવ—અહિંયા ફરી નહિ જા. દગ્ગાળના હિમરા આગળ શું બોલી હતી તે કહું કે હવે?

સુધા—સ્ત્રીઓનાં મન પુરૂષો સમજી શકતા નથી,

સંજીવ--કણુક છે. હું અહિંયા એકલો આવું તો કોઈ પણ મારી નિંદા કરે, પરંતુ તું હર મધરાતે પણ નો અહિંયા એકલી આવે તો મને નથી લાગતું કે કોઈ તારી શકા કરે !

સુધા--મુવું જીભને હાડકુંયે છે કે ? હવે હું આવીને ? આગળ બોલતું બંધ કરો.

સંજીવ--નહિ આવતે તો કહેતે કોને ? હવે આવ ને અહિંયા આમ બેસ. પહેલાં ઉભી રહે, આ સંતુ બાળાને નમસ્કાર કર. મોંઢા સામું છું જોયા કરે છે ? નમસ્કાર કરને ?

સંતુ--ઠીક, પછોંચો! મને નમસ્કાર. બ્રાહ્મણોના નમસ્કાર લઈને હું ક્યા નરકનું સાધન બનું ?

સંજીવ--સ્વર્ગનું સાધન બને છે તે બ્રાહ્મણોને માટે (પુરાણોમાં આનો આધાર છે કે ?)

જોદરા--ખરેખર, બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામના એક બ્રાહ્મણ હતા. ઉંચ વર્ણોનું અભિમાન દૂર થાય માટે એમણે એક બંગીનું બગર પોતાના માથાના લાંબા વાળથી બરાબર બે મહિના સુધી વાળ્યું (બધા ચુપ) દીકરી, એમને પગે લામ, મોટરાંઓના આસીર્વાદ લે.

(સુધા બ્હીની બ્હીની પાસે જાય છે અને ગર્દન પણ ન નમાવતાં નમસ્કાર કર્યા જોતું કરે છે)

સુધા--હવે પાતું ને ?

સંજીવ--સંકોચ શા માટે ? સંતુનાયા, પગપર માથું મુકું છું (આ કેવળ સંતુની બાપનું અનુકરણ. કોઈપણ ઉંચ વર્ણીય આમ નહીં કરેમો નહિ.)

સંતુ—(સંજીવને ઉઠા કરી એકદમ બેઠી પડીને) બાપુ, સો વર્ષનો યજ્ઞ. હું તારા પગનો જોડો. તમારા જોડા બનાવીને હું પેટ ભરું છું. મને શાનો પગે પડે છે મારા બાપુસિયા !

સંજીવ—હવે ક્યાં બાગશે રે પોરી ? આવ, પગે લાગ. સંતુ-બાપા, આમજ મને બેઠીને ઉઠા રહેજો સુધા, પાંસઠ ડીઝીનો એંગલ કરીને માથું નીચે નમાવ. આ જો. કંઈ પુરાણો પર તો નગર કર.

* ગાયન (૫)

જોહરા—આ બાબતમાં માત્ર વરે કહ્યું એટલે તે કરવું એમ માનતી નહિ. વરતી સત્તા દેહપર, પણ પરમેશ્વરની સત્તા મન પર. તારી મનોદેવતા કહે તોજ માથું નમાવ, પણ દેહ પર સત્તા ચલાવનારા વરના શબ્દને માન આપવા માટે દેવને ફેંકી નહિ ફેલી છોકરી, તારા અંતરમાંનો ઇશ્વર શું કહે છે ? (સુધાને હુમો ભરાઇ આવે છે. દેર તો આવ્યા નથીને ?) ૨૩-૨૩, આમજ ૨૩, હૃદયમાં લાગણી મયા સિવાય આંખમાં આંસુ આવતાં નથી. હવે કેમ લાગે છે ? (સ્તબ્ધતા) છોકરી ? મહાત્મા ગાંધી વિષે તને ખબર છે ? પુનાની છે માટે પુછવું પડ્યું ! (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) ખબર છે ! હીક. એમણે એક વખત એક મહારત્નું છોદ્ધું ધરે આપ્યું; કહે છે કે તે વખતે તેમનાં પત્ની એમનાથી રીસાવાં હતા. મહારત્ની છોકરીને ધરેલાવવા માટે એમણે પોતાની પ્રેમાળ કસ્તુરખાથી છૂટા થવાની

* ગાયન (૫)

(સકરા-ત્રિતાલ-‘ બન બન બન હુકું ’)

દિસે બસે કમલા યુવશીલા

નાથપદા સુરિતાં વિગમભયે—દુઃ

રાહિસિ માયાં ભાગીરથી તી; ન સાંડી ગૌરી હરાલા તો વિજલા-૧

તૈયારી કીધી. તેવીજ રીતે તને પણ એ ખાલ આની સાથે તકરાર કરવાનો અધિકાર છે. એમનાં પત્નીએ એ વેળા એમની અવગણના કરી, સંજીવ, આ વખતે મુઘા પણ પોતાના વિચારો માટે તમારી અવગણના કરશે. સાંભળ્યું બેટા, પેલી ઢેડની છોકરીને કસ્તુરના દબે પોતાના હાથે દુધ પાવ છે.

સંતૂ—બાપ આ તો એક જ વાત ચર્ચ. આ બાલક કાંઈ નકામો મારા પગે પડ્યો નથી! હું એવોજ ભાગ્યવાન છું. સાંભળો બાપ, સાંભળો સંજીવરાવ—શરૂઆતનો ગણપતિનો ઉત્સવ. ગણપતિ વિસર્જન કરવાનો દિવસ હતો. લોકોની ઠંઠ મળેલી હતી. હું ચમાર! બાલકોના ગણપતિના મેળામાં મારા ગણપતિ શી રીતે ખદાર કાઢવા? મારો બાપ રડતો બેઠો. હું તો બાળક. હુંય રડવા લાગ્યો. પાંદુરંગને હાંક મારી. પંદરપુરના પાંદુરંગ જેવી ભાલ પાધડી પહેરેલી શામળા મૂર્તિ મારી સામે ઉભી રહી. આમ જ મને બેટીને ઉભા. મારા ગણપતિ જાતે ઉચ્ચકથા અને 'કેસરી આશીસ'ના વાંઝાના ગણપતિની પાલખીમાં મુક્યા. મારો હાથ ઝાલી ઠેક લઈ ગયો તે દિગ્વિપુર.

મંજીવ—સંતૂબાબા, અમારા પુનામાં આમ કરવાવાળો આ આ કેણુ?

સંતૂ—બાપુ, તે મારા પુનાના પાંદુરંગ. તમારા લોકમાન્ય દિગ્ગજ પણ મારા પુનાના પાંદુરંગ. પુનાના પાંદુરંગની પૂજામાં અભાસ થઈ તેથી જ પુના ઝાંખુ પડવા લાગ્યું. તેથી તો મારા જેવા મદાર ચમારોને દબે મુઁબદિના રસતો લેવો પડ્યો. અમારા વાલી ગુજરી ગયા, એટલે તો આજના આ વખતમાં અમને હૃદય સાથે ચાંપે એવું કોઈ રહ્યું નહિ. ગઈ કાલ મુઘી તો પુના ધર જેવું હતું. પણ આજે પુના કેદખાના જેવું ભાગે છે. પુન્યવાન મદદમાની ઈર્ષન માટે દબે પુનાની તુરંગમાં શોધ ચમારવી પડે છે.

જોહરા—સાંભળ્યું સુધા ? એવો એક સમય હતો, જ્યારે તમારું પુના સર્વને માનું દુધ હતું, પણ સ્વામિ વિવેકાનંદે વિશ્વાયત જઈ ખ્યાતિ મેળવી એ પહેલાં એઓ પુને આવ્યા હતા—તે વખતે તેમને ફટલાક દિવસો સુધી એક ઢોને ઘેર રહેવું પડ્યું (મરાઠી ધેંડ એટલે કોઈ સ્વયંમન્ય નેતાને ઘેર નહિ. પ્રત્યેક ગામમાં ઢેક હોય છે તેમ જ 'ધેંડ' પણ હોય છે) પરમહંસની પુન્યાર્ચના આશીર્વાદ એને પુનામાં જ ફર્યા. (સુધા સંતુને પગે લાગે છે) એમ મહાત્માઓની પુન્યાર્ચના દિવાએ તારા હૃદયની જ્યોત પ્રકટાવી ત્યારે કેમ આપોઆપ વાંકી વળી ! સંજીવરાવ, આવી વાતમાં સખ્તાઈ કરવી કામની નહિ. પોતાની સત્તાના બળથી બીજાને નમાવવા શ્રીમંતોએ, અમારા જેવા ગરીબોની સત્તા એટલે મોટાઓની લાત ખાવાની. અમારા જેવા પતિતોની યુગ્મસ એટલે ઝુકાવેલી ગર્દન. 'મહા મેજાદુની આલો વિષ્ણુદાસ, કડીન વજાસ હાણું એસે'

(ઘંટડી વાગે છે. દાસી બહાર જઈ આવી પાછી ફરે છે)

દાસી—નીચે સર્જેરાવ સાળવી નામના કોઈ ગૃહસ્થ આવ્યા છે. એમની સાથે એક સાહેબ છે. (સંજીવરાવ કોય પર મુર્છિત થઈને પડે છે)

સુધા—અરે બાપ ! આ શું ?

સંજીવ—બી નહિ. હું માત્ર કૌંસમાં મુર્છિત પડ્યો છું, ખાંસાહેબ, તમે જ કહો, મને મુર્છા કેમ નહિ આવે ? અમારા મરજાદી સર્જેરાવ બાપા—અને તમારે ઘેર ? અરે મને કોઈ રમેલીંગ સોલ્ટ આપો તો !

સંતુ—સાથે સાહેબ છે ? બાપ મને લાગે છે—

જોહરા—સમજી, સંજીવરાવ, તમે ઘડીબર એમને અહિંયા રોકી રાખશો કે ? જા, એમને કહે, હું જરા કામમાં છું—ત્યાં લગી અહિંયા

જેસો. હું હમણાં આવું છું.

સંજીવ—હા રહે રે, પાંચ મીનીટ પછી એમને ઉપર મોકલી દે. મારી મુંઝાવેલી છુદ્દને મને જરા ઠેકાણે લાવી નાંખવા દે. સુધા, તું પણ જરા અંદર જ બેસ (સુધા, સતું, જોદરા જમણી બાળુના દાદર પરથી અંદર ગય છે) શો ચમત્કાર છે ?—

* ગાયન (૬)

(સર્જેરાવ ને શામર્સ સામેના દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે)

સર્જેરાવ—કોણ, સંજીવ ? તું અહિંયા આવ્યો છે ?

સંજીવ—હું અહિં આવવાનોજ. એટલા સાઈ તો મુંઝાવ્યાવ્યા.

શામર્સ—આ કીક નહિ.

સંજીવ—શું કીક નહિ. માઈ આવવું કે તમારું આવવું ?

સર્જેરાવ—અર્થે અહિંયા ખાસ કામસર આવેલા છીએ.

સંજીવ—હું પણ ખાસ કામે જ આવેલો છું. હું કંઈ રસ્તો ભૂલ્યો નથી !

સર્જેરાવ—આ તારો રસ્તો ખિસકુલ જુલજરેલો છે. નિદાન મુંઝામમાં તારી વાતો થાય તે કામની નહિ.

સંજીવ—પુનામાં વાનો થાય તો ચાલે, એમને ?

* ગાયન (૬)

(દરવાજા-એકલાલા-નૈનસો ને મિલા ')

સાંજના ઉગા જમાસિ

જનતા દીના હાદિ દિશાલા પાદિન કાલા—ધ્રુ

વિવિધ રીતિ, મિન્ન જાતિ. અવગણિતાં નય પદાતિ,

કુચિ નય ધનિ સાંજનાસિ—૧

સર્જેરાવ—પુનામાં કે ? ગમે તેની ગમે તેવી વાતો થાય, તેની કોઈ વધારે પરવા કરતું નથી. અહિંયા નામ કાઢવા જેવું વર્તન થાય તો ધંધા પર એની અસર પડે એ છે.

સંજીવ—એટલે તો સાહેબોએ અહિં આવવું કામતું નહિ. હું હજી છોકરો જ છું. મને કોઈ એટલો દોષ દેશે નહિ. પણ સાહેબો જેવા વેશ્યાને ઘેર આવે અને તે કોઈ જોઈ...છટ; મારા શરીરના રૂંવાડા ઢિલા થાય છે. પણ બાબા, આ તમને કેમ ગમ્યું ?

સર્જેરાવ—સાહેબને એક વખત બાઈનું ગાણું સાંભળવું છે.

સંજીવ—એમ ? હું ગાઈ જતાવું છું (ગાવા માંડે છે) શિષ્ય પરથી ગુરૂની પરીક્ષા, શિષ્ય એક ગણો હોય તો ગુરૂ દશગણો છે એમ સમજવું.

શામસ—કોઈ કોઈ વાર શિષ્ય, ગુરૂને પણ ટંપી જાય છે. હમણાં જ જુઓને, મીસ્ટર સાક્ષી ટમારા ગુરૂ; એમનું મારી સામે ટમે અપમાન કર્યું.

સર્જેરાવ—વેશ્યાને આગણો બાબા કે આમ જ થવાનું. આ ઉમરા પર ગમે તે ગમે તેવું અપમાન કરે છે, પણ મારું અહિં અપમાન થશે એમ આશ્ચર્ય પડેલા મને જંગમે લાગ્યું નહોતું. શિષ્ય પરથી જ જો ગુરૂની પારખ કરવાની હોય તો મને લાગે છે, જોદરાબાઈ આવી દશગણુ અપમાન કરશે.

(જોદરા અદરનો દાદરો ઊતરીને પ્રવેશ કરે છે)

જોદરા—બંદગી જતામ ! મુજરો કહે છું. બાબા સાહેબ, ઢિલા કેમ ? આવો અહિંયા બેસો. જરાયે સંકોચ રાખતા નહિ. પોતાનું જ ઘર સમજો (તે બાબા કોચ પર બેસે છે)

શામસાં—વેસ્થાનું ઘર પોટાનું ગનવામાં કાઢને હરકટ નથી.

ભોદરા—સાહેબ-તમે ખરેખરજ સાહેબ છો કે ? આ આંવા ઉદ્ગારોથી સાહેબો કરતાં હિંદી ગુલામોના સહેલા મનની જ વાસ વિશેષ આવે છે. જન્મ પરથી ગુણુ ધર્મ નક્કી કરવા એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ નથી.—

* ગાયન (૭)

શામસાં—Yes, you are ! right હું ફકટ ટમને લોકોને માફક આવે એવું જ બોલ્યો. We at home never think like that ! તમારા હિંદી લોકોની આ રીટ અમને લોકોને બિલકુલ જંગલી લાગે છે.

ભોદરા—મતલબ કે, વિલાયતમાં ચમારનો છોકરો પણ મુખ્ય પ્રધાન થઇ શકે છે. આ અમારા હિંદુસ્તાનમાં બિયારા મહાર ચમારોને ખાલી કારકુનની નોકરી મળવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. શું કરે બિયારા ! છેવટે વટલે છે, ખટલર થાય છે. કાંઈ તો સાહેબોની કપ રકાબીઓ ધોધને વિલાયત જાય છે અને પાછા આવતાંજ અહિંયા ખડે સાહેબ બને છે (વાક્યે વાક્યે શામસાંને ઝટકો વાગે છે) સુજેરાવ આજા, સાહેબની તબિયત ઠીક નથી લાગતી !

* ગાયન (૭)

(બાગેસરી-કથવાલા-‘ જલે કદાં ને મોરા ’)

પાહે ગુબ્બા તો સાહે જગાલા
વય જાત જગતાંત રાહે ન ત્યાલા—મુજ
મમતા પરિમિતા અપુલા ફરી માત
દોતાં ઉદારા વરિતે જવાલા—૧

શામસ—મને મેલેરીયાનો ઝોટક થયો હતો. કાંઈ કાંઈ વખત ઠડી ભરાઈ આરે છે.

સંજીવ—સર્જેરાવ બાપા, અમારા ખાસાહેમ તદ્દન અરસલ દિલ્લો છે હ કે માત્ર ધધાર્થે તેણે પોતે મુમલમાની નામ ધાતણ ક્યું છે મુમલમાની નામ વગર હાલમા ગાનારને કાંઈ માન આપતું નથી ' પારકે લાણે મોટા લાડુ ' દે માતા હોવાથી મોટાઈ મેળવવા આજકાલ એમજ કંવુ પડે છે માણસે વાંદરાની માફક કુદકા માર્યા, કે એને એકોળે કહેવામા આવે છે, વાદરાએ માણસના ચાળા કીધા કે સર્કસમા એની વાદ વા ચાલ છે.

સર્જેરાવ—તમે હવે ઘરે જશો ? સાહેમ આગળ હવે વધુ અકલવું પ્રદર્શન થવું નહિ જોઈએ.

(જોહરા ને સંજીવરાવ જમણી બાબુના કોચ આગળ જમ્મને અંદર અંદર ધીમેથી વાત કરે કે)

સર્જેરાવ—સાહેમ હવે આમ જુઓ. આપ જે કામસર આવ્યા તેવું શું ?

શામસ—મને લાગે છે કે અહિયા જ પાછતું ગાણું સાબળ્યો હોય તેા ઠીક. સાર્વજનિક જગાએ આવતા એને કદાચીત મોકાય થશે.

(ઠડી ભરાઈ આવવાથી સાહેમનો મત પણ મદલાવા લાગ્યો)

જોહરા—મિસકલ નહિ મારો ધધો સાર્વજનિક કાર્ય માટેજ છે—જેમ શ્રોતાઓ વધારે, તેમ ગાનારને વધારે ગગ ચડે છે

સર્જેરાવ—માખત આમ છે. સંજીવરાવ હવે પુખ્ત થયા,

સંજીવ—આ પૂર્વે ખરેખરજ હું માગક હતો.

સર્જેરાવ—મારું બોલતું પહેલાં પુરું થવા દો, પછી તમે બોલો. હા—એમના હાથમાં આવતી કાલે સર્વ વહિવટ સોંપવામાં આવનાર છે--

સંજીવ—પ્રાપચિક, વ્યવહારીક અને સાર્વજનિક-સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકિય સુદ્ધા.

સર્જેરાવ—હા-સામાજિક, ધાર્મિક—

સંજીવ—રાજકિય—

સર્જેરાવ—અધા અધિકારો એના હાથમાં સોંપાશે. કાલથી એના એ પોતે જવાબદાર. અમે એના કોષપણ કામમાં આ પછી હાથ ધાલવાના નથી. ત્યારે આ અધિકારસોંપણના સમારંભ માટે કાલે સર્વ મિત્રમંડળને એક પાર્ટી આપવાનું નક્કી થયું છે તે વખતે આપનું ગાથું ચાલ અને તે સાંભળવાનું મને એવી સાહેબની ઇચ્છા છે.

જોદરા—આપની સેવામાં હું ક્યારેય પણ હાજર છું.

સંજીવ—મને કહ્યું હોત તો મેં પણ આ સર્વ નક્કી કરી નાખ્યું હોત.

સર્જેરાવ—તમે અદિયા આવશે એની મને જરાયે અટકળ નહોતી. વળી આજનો દિવસ તો અમે અમારું વડિલપણું કાં બોગતી નદિ લમએ? કમ સાહેબ !

સામર્સ—Excuse me !

સર્જેરાવ—બીજું, કાલે અમારા ડીપ્રેસડકલાસ મીસનનો વાર્ષિક સમારંભ છે. તે પણ સંજીવરાવના બાગમાંજ ઉદ્દેશી લઇયું.

જોદરા—બાગમાં શું કામ ? અંગણમાં મોટી જગા નથી શું ?

સર્જેરાવ—આવા મેળાવડાઓ ખુદ્દી જગામાં થાય તો બધાનું ધ્યાન સારી રીતે જાય છે.

સંજીવ—અને મહાર અમારોને ઘરમાં ઘાલવાનું પાપ પણ ટળે છે.

શામર્સ—You naughty boy ! મીસ્ટર સાલવી એટલે ડીપ્રેસડક્લાસ મીશનના એક આધારસ્થળ, એ તમને નહિ પણ મને ખબર છે. પતિનોના ઉદ્ધાર માટે એમણે હજારો રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા છે.

જોદરા—પોતાની પુન્યાધ કદી ખર્ચી નાખી છે કે ?

સર્જેરાવ—તે બધું તમને કાલે જણાઇ આવશે. જાઉં છું હવે. આલો સાહેબ—

જોદરા—મરીજના ઘરની થોડી ચઢા પીને જશો તો—

સર્જેરાવ—ચઢા ? તમારે ત્યાંની ?

જોદરા—મહાર બીખારી કરતાં પણ હું વધારે પતિત છું કે ? હું અસ્પૃશ્ય તો નથી જ ને ? મારો સ્પર્શ કરતાં તમે કદીયે ખંચા કાશો નહિ.

શામર્સ—ખરું છે.

જોદરા—તમે મારા ઘરની ચઢા પીશો તો વટલી જશો શું ? આપના જેવા મોટા માણસો સુંદર વારાંગનાઓના મોં સાથે મોં લગાડવા સુધ્ધાં તૈયાર હોય છે, તો પછી માત્ર એક ચઢાનું કપ—

શામર્સ—Say yes, say yes—Mr. Salvi

સર્જેરાવ—ડીક છે, સાહેબના શબ્દનું માન રાખવા હું તમારી

ચહાને રચીકાર કરીશ (સિદ્ધાંત માટે નહિ તેમજ જોહરાગાઈની વિનંતિને લીધે પણ નહિ.)

સંજીવ--ખાં સાહેબ, તમારી પાંકુરંગની મૂર્તિ સર્જેરાવ બાબાને દેખાડવી છે ને ?

જોહરા--હા ખરુંજ. આવો છો કે મૂર્તિ જોવાને ? ચહા બને છે તેટલા વખતમાં.

સર્જેરાવ--ના કહી શકાય એમ નથી. હું વારકરી છું. (ચોક્કસ વારે પંદરપુરમાં પાંકુરંગના દર્શને જનારને જ વારકરી કહે છે.)

(સર્જેરાવ ડાબી બાજુના દાદરેથી જોહરાગાઈ સાથે અંદર ગય છે. સંજીવરાવ પણ એમની પુકે પુકે ગય છે. એણે અંદર શું જોયું ? સારી રીતે શયુગારેલા સીમ્રમના દેવધરમાં નિસમની પાંકુરંગની મૂર્તિ હતી. ઉપર વિજગાના દિવા હતા તો પણ બેડે બાજુએ બે દીવીઓ પ્રગટેલી હતી. હમણાં જ ચહાવેલા પુલોની મંદમંદ મીઠી સુગંધ આવતી હતી. સામે બાજુ પર આસન પાથરેલું હતું. સર્જેરાવે અંદર જતાં જ મુર્તિને નમસ્કાર કેવા ભાવથી કર્યા હશે તે કહી શકાય નહિ. દારણ પ્રેક્ષકોને અંદરનો કોઈ પણ ભાગ દેખાતો નથી. મિચાશે ચામસ સાહેબ એકલો જ દિવાનખાનામાં વાટ જોતો રહ્યો છે. એણે ઘાંતી છાંતીઓ નિરખીને જોઈ. બહાર ચાલીમાં ડાકિયું કરીને જોયું. દાદર તરફ પણ એક વખત નજર નાખી.)

ચામસ--મને કાણે આવો એમ કહ્યું નહિ. (શું કરવાને કહે ? સાહેબોને પાંકુરંગ સાથે શો સંબંધ ?) ક્યાં ગયા એ બધા ?

(સાહેબે દાદરની પેલી તરફ પડેલા દુર કર્યો. બાકો હોતો સંત આગળ આવ્યો--)

ચામસ--કાણે ? મોટાભાઈ ?

સંતુ—હા જાનું. હું તારો તે મોટોલાઇ. હજી મારી ઓળખ છે ખરી ?

શામસી—હાથ જોડું છું. આ વખતે કાંઈ બોલતા નહિ. ત્યાં જુઓ, સર્વ પાછા ફરે છે.

(સંતુ બધાના આવતા પહેલાંજ પડદાની ઓથે છૂપાઇ જાય છે. સર્જેરાવ, જોહરા, સંજીવ, દાદરપરથી નીચે ઉતરીને આવે છે.)

શામસી—મૂર્તિ ઘણી મુંડર હોય એમ લાગે છે !

જોહરા—કેમ લાગે ? તમારે જોવી છે ?

શામસી—હું દિંદી કારીગરીનો શોખીન છું. મૂર્તિ જોઇ હોટે, પણ—

જોહરા—મહાર, ચમાગે સુદ્ધાં મારા ધરમાં આવી શકે છે. તમે તો સાહેબ ! તમે કંઈ મહાર ચમાર જેવા અસ્પૃશ્ય નથી ! આટલા જુટ માત્ર કાઢી નાખો. (જુટ કાઢતાં કાઢતાં હાથ ધ્રુજે છે) કેમ ? ખૂટાનો મોઢ જુટતો નથી ? ઠંડી બરાઈ શું ?

(સાહેબના હાથ ચરચર ધ્રુજતા હતા. ધ્રુજતા હાથેજ તે જુટ કાઢીને રૂમાલે સાફ કરવા લાગ્યો. સાહેબ લોકોને સ્વચ્છતાનો શોખ વધારે હોય છે.)

શામસી—ઠંડી નથી—જુટ સાફ કરું છું.

જોહરા—આ જુટ હાથમાં પકડવાની રીત જોઇને તો તમે જાણે બાપે દાદે ચમાર છો એમજ કાંઈ કહે.

સર્જેરાવ—એવજુ સાહેબ છે. એમને એવું તેવું કહેશો નહિ.

જોહરા—આવું કહેવા બદલ સાહેબ લોકોને શું કામ લાગી આવવું જોઇએ ? એ કાંઈ હિંદુ નથી. આમ અહિંવી ચાલો સાહેબ,

(સાહેબ ને જોદરા દાદરપરથી ઉપર જાય છે. ત્યાં શું જોયું ?
 ચંદરપુરના પાંદુરંગ કે પૂનાના પાંદુરંગનો ભડક ? સર્જેરાવ અહિંયા
 વાટ જોઈને બેઠો છે. એટલામાં જિની ચઢાના વાસણો લાવીને
 વચલા ટેબલપર મુકે છે ને જવા માંડે છે.)

સર્જેરાવ—સાહેબ હજી અંદર શું કરે છે ? અરે છોકરી,
 અહિંયા આવ, તારું નામ શું ?

જિની—મારું નામ લીલી (આ જોદરાબાઈનું ખાપીઝમ)

સર્જેરાવ—લીલી ? એમ ! ઘણું મુંદર નામ છે. તું અહિંયા
 નોકર હોય એમ લાગે છે ?

જિની—નોકર જેવી કું લાગું છું કે ? (ખરેખર તે તેવી
 દેખાતી નહોતી.)

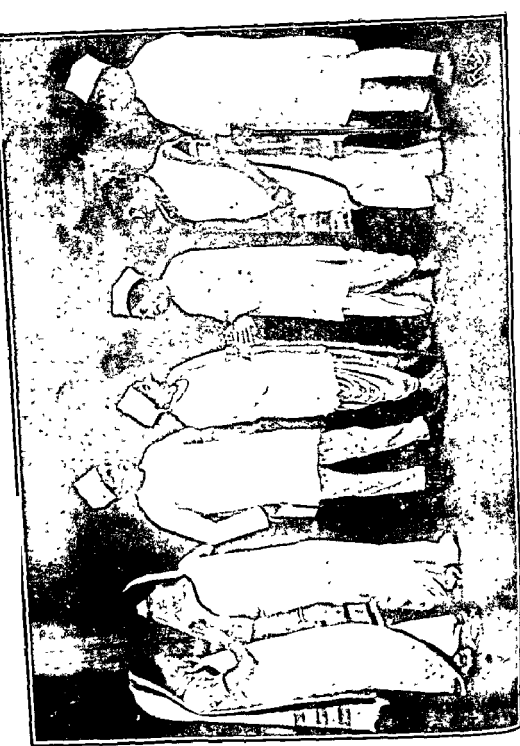
મર્જેરાવ—તેયે ખૂંજ. લાગતી નથી.

જિની—હું છોકરી જોદરાબાઈની.

સર્જેરાવ—એમ ! પણ સંજારાવ કહે છે, કે તે બાળ બહુ-
 ચારિણી છે.

જિની—તમે શું કહો છો, તે મને સમજાતું નથી.

મર્જેરાવ—અહિં આમ આવ (તેને પામે લખતે) મને એક
 છોકરી હતી. નિલકુશ તારા જેનીજ હતી. આજે તે દયાત હોત
 તો તારા જ નેટલી દેખાતી હોત. (તે ચઢાનો પ્યાલો લાવવા જાય
 છે) આમ અહિં આવ. ચહેરો પણ નિલકુશ અમારી સખૂ જેવોજ
 દેખાય છે. હવે કેવી સખૂ ? એકની એક છોકરી—તેયે કાળ દરી ગયો.
 હું ચઢા પીવા લાગ્યો કે તે પણ આમજ પાસે રહેતી. કપમાંની
 અર્ધી ચઢા પીને પછી તે મારા ઓઠે લગાડતી. (જિનીના મોંમાં

પાણી છુટવા લાગ્યું) ગયા ને આનંદના દિવસો. છોકરાંઓમાંથી કોઈજ નરહું નથી હવે !

જિની--હું પીઉં કે આ ચહા ?

સર્જેરાવ--હા, ખુશાલ પી, પણ અધી મારા માટે રાખજો. જ્યાં આવે તે પહેલાં હું કે. કોઈ જોઈ જશે તો નકામી મશ્કરીનું કારણ મળશે. અચ્ચા વગરના આપનું હૃદય કેવું હોય છે એ આ નાદાન પોરીયાઓથી કેમ સમજાય ? હ ઝટ કરીને પી.

(તે અધું કપ પીને એના મોઢાડે લાગાડે છે. તે એક ધુંટડો પીએ છે, એટલામાં સંજીવ, જોહરા, શામસ પ્રવેશ કરે છે.)

મર્જેરાવ--ભારે મીઠી છે પોરી. તમારી છોકરી હોય એમ લાગે છે. હહ કરવા લાગી-કહું જવા દે-છોકરું છે. એ પ્યાલો અહિં આપ.

જિની--શરી વહિં કે એક ધુટડો ?

મજીવ--ફરી ? એટલે પહેલાં એક લીધો હતો શું ?

સર્જેરાવ--છોકરીની જાત-ધણી માયાળુ હોય છે. હવે ફરી નહીં હું કે. એ કપ મારા હાથમાં આપ (તે કપ આપે છે) હવે મહેવા દે આ ચહા મજીવરાવ, પેસો પીએ કપ અહિંયા લાવો. સાહેબ ચહા લ્યોને

જિની--મે પીધા પંજીજ એજ કપમાંથી એક ધુંટડો લીધો હતો ને !

સર્જેરાવ--જૂનમાં-મિલકુન જૂનમાં-છોકરીને સમજાવવા પૂરતો.
(જ્યાં ચહા પીવા માંડે છે)

નોદરા—સર્જેરાવ બાબા, તમે મહારને ઘેર કદી જનમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—એમાં વિશેષ શું છે ? હું ડીપ્રેરકકલાસ મીશનનો પ્રેસીડન્ટ છું ને ? બસ પત્યું.

નોદરા—પણ જમ્યા છો કે કદી મહારને ઘેર ?

સર્જેરાવ—જમીશ સુધાં. એમાં કાંઈ મોટું કંઈ કામ નથી.

સંજીવ—પણ ખરેખર કદી જમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—સહબોજન વેળા એકજ પંગતમાં બેઠો છું પણ મહારને ત્યાં આમ કાંઈ કદી જમ્યો નથી. મીશનનું ધ્યેય સાચવવાનું, એટલે એકજ પંક્તિમાં સાથે બેસી જમ્યા અને ફાળો આપ્યો કે પત્યું. પંગતમાં પણ જરા નોંધ નોંધતેજ બેસું છું. ઘરમાં એને ખબર પડી નવતો એનું ત્રાગું ટાળવા પ્રાયશ્ચિત કરું છું. અમારા મરાઠા મોળ્યાઓનાં બેરાંઓને આ આવું કાંઈ જરાયે ચાલે નહિ. સાહેબનું ચઢા પીવાનું પુરું ચર્ચુ હોય એમ લાગે છે ? ચાલો સાહેબ. બીલકુલ બોલતા કેમ નથી ?

શામર્મ—(રૂપિય ઉચ્ચારથી) માફ માયું બહુ દુઃખે છે.

સર્જેરાવ—માયું દુઃખે છે ? તમારી લાપા એકદમ કેમ બદલાઈ ગઈ ?

સંજીવ—આ ખાં સાહેબની ચઢાનું પરિણામ.

સર્જેરાવ—ચાલો હવે ચાલતાં ચાલતાંજ વાતો કરીશું. નોદરા-બાઈ, હાલે સાંજે આવસો ને ? તમે આવસો એ ખાતરીથી અમે તમારું નામ આપીને આમંત્રણપત્રિકા પણ ઇપાવી દીધી છે. હીક નકડે છું.

જોહરા--જરા હલા રહો.

સર્જેરાવ--વિચાર બદલ્યો હોય એમ લાગે છે ! છ ! છ !
એમ નિરાશ કરીશો નહિ.

જોહરા--નહિ. હું કાલે આવવાનીજ છું પણ આ છોકરી--
આ મહારાની છોકરી છે; મારી તથી. આજેજ એને મેં અહિયાં
રાખી લીધી છે. (સર્જેરાવ ગભરાઈને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. સંજીવ
ખડખડ હમવા માંડે છે. મંત્રુ ને સુધા હસતાં આવે છે. જિની દોડી
જઈને સર્જેરાવને પ્રેમથી ભેટ્ટે છે. એ એને ધક્કો મારે છે. ' હું
તમારી સખુને ? ' એમ બોલી તે ફરી વળગે છે. તે તેના હાથ
છોડાવી તેને દુર હડસેલે છે. બધા હસવા માંડે છે.)

ઘીજા અંકનો

પડદો

પ હે

છે.

અં ક ત્રી જો.

રથળી : સંજીવરાવનો મક્કાગઢીસપરનો બાગ

પાત્રો : તમામ

દ્રશ્ય :

[બગીચાના છેડે સંજીવરાવનો બંગલો દેખાય છે. દર્શનમાં બંગલાના એક ખુણાની બારી મુખ્ય દેખાય છે. જમણી બાજુથી બંગલામાં જવાનો દરવાજો છે. બંગલો અમેરીકન ઢાંચનો છે. બાગમાં મર્વ ઠેકાણું ગીચ ઝાડી છે વચ્ચે વચ્ચે ફૂલોના કુંડા મુકેલા છે. ઘણા ખરા ઝાડો વિદાયતી ઝાડોની કક્ષમેમાંથી બનાવેલા છે. લાલ ફૂલો વધારે જોવામાં આવે છે. બંગલાની આસપાસ ફૂલોના વેરા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જાત-જાતનાં ફૂલોનો સુગંધ જોવામાં આવે છે. જમણી બાજુએ એક કુવારો છે, અને તેમાંથી પાણીની ધારા એકસરખી ઉડે છે. આ કુવારાની બીજી બાજુએથી બંગલામાં જવાનો બીજો એક રસ્તો છે. આજે બાગમાં વચ્ચોવચ ઝાડ પર એક સુંદર મોટું વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું હોય, અને બાજુએ વિજળીના દિવા છે. જાપાનીઝ શનસો તોરણની જેમ લટકાવેલાં છે અને બાજુએ ખુમીઓ ને કોચો મુકેલા છે અને વચોવચ લાકડાની ઘોડી પર પાન સુપારીની તબક્ક, અત્તર ગુલાબદાની અને હારતુરાની તમકો મુકેલી હતી. પડેલો હિંચકાતાં રંગભૂમિ પર કોઈ પણ દેખાતુ નથી, એટલામાં જમણી બાજુના દરવાજોથી સંજીવ પ્રવેશ કરે છે, અને બાગમાંની સર્વ વ્યવસ્થા તપાસી જુએ છે અને થોડી વારે બંગલા તરફ વળીને સુધાને હાંકે મારે છે.]

*

*

*

સંજીવ—સુધા, અહિં આવ. (સુધા આવે છે) આજ આપણે પુખ્ત થયાં. સર્જેરાવ બાબા આજ આપણો સર્વ વહિવટ આપણા હાથમાં સોંપશે. હવે પછી તે આપણા કાંઈ પણ વ્યવહારમાં માથું મારશે નહિ, બહારના વ્યવહારનો બોલો હવે બધો મારા પર પડવાનો છે, ત્યારે આ ઘરમાંનું સ્વરાજ્ય હવે બધું તારેજ સંભાળવું જોઈશે : કેમ ?

સુધા—મને એમાં શું સમજ પડે? હું તો માત્ર તમારા હાથની દોરીસંચાર પૂતળી છું. સુત્રધારે દોરી ખેંચી કે તે પ્રમાણે નાચવાનું મારે કામ અને એટલીજ મારી આવડત.

સંજીવ—અહાં એમ હવે ચાલશે નહિ. સર્જેરાવ બાબાએ મને આ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યા પછી હું કાંઈ બાબત જોઈએ પ્રમાણે તને સુલામગીરીમાં ગાંધી રાખવાનો નથી, હવે પછી ઘરના વ્યવહારની સ્વામિની તમે. અમને કાળીયો અન્ન નાખશે તો અમે ખાઈશું. ચાર દોરોને આપણે ત્યાં લાવું અને તમે ચઢા કરી આપો તો અમારું લાભ્ય; નહિ આપો તો કેમ નહિ આપી કરીને પુછવાનો નથી. આજથી આ આમજ આગળ ચાલવું જોઈએ. દરેકે પુખ્ત વયે પહેલ્યાનો પુણ્ય પુરાવો આપવો જોઈએ.

સુધા—મને નહિ જોઈએ આવો અધિકાર. હું મારે સગીરજ રહીશ

સંજીવ—પંદર દિવસ પહેલાં પુનામાં હું પણ એમજ કહેતો હતો, પણ તે દિવસે અર્ધો કલાકની અંદર મારો મત બદલાયો. હસ નહિ! એકદમ મારે પુખ્ત થવું એમ મને લાગવા માંડ્યું.

સુધા—તે દિવસનું તોફાન શાદ આવે કે કંઈ મુશ્કેલી હસવું આપ્યા વગર રહે ?

સંજીવ—એમને ? જો તો ખરી, એમજ થશે. આજ ના કહેશે ખરી, પણ કાલે સ્વાતંત્ર્યની જ્યોત હૃદયમાં પ્રકટશે કે તેતુંજ તોફાન કરવા માંડીશ, અને પછી મને પણ સર્જેરાવ બાબાની જેમ કડતું મોં કરવાનો પ્રસંગ આવશે. આ એકલું આગલું તોફાન સંભારવા કરતાં આજે-આજ ચોધડીએ તારા પણ અધિકારદાનનો સમારંભ પતાવી નાખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. પણ એમાં એક શરત છે.

સુધા—મને લાગતું તુંજ તે. સીધા શબ્દોમાં પુછું કે આ આટલી કળા કેમ ખીલી ?

સંજીવ—સુધાના સીધા શબ્દોથી જો મારા હૃદયની કળી ખીલી નહિ તો હું સંજીવ શાનો ? સુધાના સ્પર્શથી નિર્જીવ પણ સંજીવ થાય, ત્યારે હું તો મુળથીજ સંજીવ. જમણા ખાલ્યો તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ?

સુધા—વારં ! પેલી શરત ?

સંજીવ—તે શરત કહેવાની નથી. પરીક્ષાથી તેનો ઉકેલ કરવાનો છે. અમુક વાત તને ગમશે કે, કરીને હું પુછવાનો. મને ગમે એવો તું ઉત્તર આપે તો સમજવાનું કે તું અધિકારદાનને પાત્ર છે. અને તેવો ઉત્તર ન મળ્યો—(ગંભીર થઈને સુપ ઉભો રહે છે.)

સુધા—તેવો જવાબ ન મળ્યો તો શું ? પાછી ગુલામગિરી આવવાનીને અમારા નસીબમાં ?

સંજીવ—હ; હ; એવો ઉત્તર ન મળ્યો તો જનોઇ તોડવાની. માયામાં રાખ ચોળવાની અને દિમાલપનો રસ્તો પકડવાનો, એજ આ સંજીવની પ્રતિજ્ઞા (પ્રતિજ્ઞા કરનારા ધીરોદત્ત નાયક પ્રમાણે આકાશ તરફ હાથ ઉંચા કરીને ગંભીર અને છે) બોલ-પસંદ છે ?

સપક્ષ કરતી કપુડી કેમ બંધ થઈ ગઈ ?

સુધા—હીક છે.

સંજીવ—હીક છે શું ? ઝૂંટ ! કપુડી છે ? (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) છે—? વાહ બહુજી ધીરજ ધરી ટકેવાય.

સુધા—હા, આટલું સ્વરાજ્ય મળવાનું—બરમાજ કાં ન હોય પણ સ્વરાજ્યજ. આટલું સ્વરાજ્ય મળે તો ધીરજ ધરી નહિ જોઈએ શું ? (સ્વરાજ્ય મેળવવા : માટે ધીરજની જરૂર છે એટલું આ નાનીશી છોકરીને પણ સમજવા લાગ્યું એ જોઈ સંજીવને પણ જરા અજબબી લાગી. નવીન દંપતીને અનુરૂપ મુંગી લાપામાં તેણે એવી તરફ ચાજા કર્યા) આમ ચાજા ચાડવાના નથી હાં કાંઈ ! વખત આવવા દો, એવા ચીત કરીશ—

સંજીવ—અરે બાપરે ! વિજળી ચમકી. દ્વે દ્રો દિશા ધધણી જશે, ત્રિજુરન ડોલરા માંડશે, અષ્ટ દિશાજ મુઝા પામશે, ઇંદ્રનું વજ્ર છુકું થશે.

સુધા—અને છેવટે આપની ફજોતી થશે.

સંજીવ—ધંધર કરે અને રગસે ને પગસે ભારી આમજ ફજોતી થય, આજે સ્થાપન થનારૂં આ બરગરબુ સ્વરાજ્ય ચિરસ્થાયી બને—

✽ ગાયન (૮)

*(જિંદગી-એકગાથા- ' તે રહો રહો ને પાયા ')

બાલિકા વિરાજે જ્યાં

દે પદા વનિતા જે રાધા—ધ્રુવ

પતિમુખા માન દે મુવની

જે તે સુદની અધિગતા સ્વરાજ્યા—૧

સુધા—પણે જોયું કે ? આપણા મહેમાનો આવવા લાગ્યા

સજીવ—ખરેખર ! નહિ—આ મહેમાનો નથી. એ તો આપણા ઘરના માણસો છે (ઘડીયાળ જોઈને) જતસો શરૂ થવાનો હજી વખત થયો નથી. આ લોકો પહેલાજ કેમ બહાર આવ્યા ? ચાલ આપણે અંદર જઈ આગળ શું થાય છે તે જોઈએ.

(સુધા અને સજીવ જમણી તાલુના રસ્તેથી ઘરમાં ગય છે. સંતૂને શામર્સ કાપી બાલુના ફગવળેથી પ્રવેશ કરે છે. સંતૂજાનો પોપાક છે તેવોજ છે. શામર્સ સાહેબે ડેમસ્ટ્ર પહેરેલો છે. સંતૂના ચહેરા પર પ્રીતિતાનું વિલક્ષણ તેજ દેખાય છે. આ વખતે બધા આગળ હરધડી ઝુકનારો સંતૂ ચમાગને બદલે એકાદ પીઠ પુરુષ સાદા વેષમાં પેતાના શિષ્યોતે ઉપદેશ આપવા પાવરધો હોય એવો દેખાય છે ન્યાયાધિશની આગળ ઉભા રહેવા કેદીના હાવભાવ શામર્સ સાહેબના ચહેરા પર જોવામા આવે છે. અને જણા બોલતાં બોલતાં એકદમ આગળ આવે છે.)

સંતૂ—પેતાના છોકરાએ જાંગપર ગંદકી કરી એટલે જાગ કાઢ કાપી નથી નાખતું ! જનૂ જાગ્યા, ગમે તેમ તોયે આપણુ આ ચમારોનું લોહી છે (એનો હાથ પકડીને) આ લોહીથી અનેહું આ ચામકુ છે. ચામકાતી પાગખ ચમાર સિવાય કોને હોય ?

શામર્સ—શું કર ? નાન પ્યુમાંજ શામર્સ માહેબ મને વિલા. વત લઈ ગયા એમના છુટપાવીસ કરતો વિસ્થાપત ગયો. એમણે મને મારે શિક્ષણ આપ્યું. એંડી મનું કામ શિખવ્યું. એમનું નામ ધારણ કરીને પાઠો આગ્યો, ત્યારે હવે મોટા મોટા બ્રાહ્મણો સુદ્ધાં મારો છુટ પાવાસ કરવા લાગ્યા છે.

મંતુ—બીજાના નામથી મોટાકા મારવી, એ અમારા હિંદુના

આદર્શને જાળવું નથી. ચમાર હોઈ તો પણ હું દિંદુ છું અને સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ નો કોઈ મારી સામે લાવી મુકે તો પણ ચમાર-પણું છુપાવવા માટે હું મારું દિંદુપણું ક્યારેય છોડનાર નથી.

શામર્સ—દિંદુ રહીને તમે શું મેળવ્યું ?

સંતુ—સાહેબ ચમને તેં શું મેળવ્યું ?

શામર્સ—પૈસા મેળવ્યા, નામના મેળવી, માન મરતબો મેળવ્યો, વળી બીજું શું નોંધ્યો ?

સંતુ—આ દિંદુસ્તાન મારું છે એમ કહેવાનો દક્ષમાત્ર ગુમાવી બેઠો. હું ચમાર છું પણ હું દિંદુ છું. તું એક બેંકનો મેનેજર છે, પણ તું કોણ છે ?

શામર્સ—ખરેખર-હું કોણ છું ?

સંતુ—હવે મારું સાંભળ. આ સાહેબવેશ હવે અંધ કર, પાછો ચમાર થા. હું ન્યાતનો પટેલ છું. તને નાતમાં લેવાનો મને અધિકાર છે. (હંચ વર્ણોમાં કોઈ આજેવાન છે કે ? સંકરાચાર્ય જિયાર પાઘ પૂજા ખાતા બેઠા છે.) શાંતિગંગામાં તને પાવન કરી લઈ. પછી જન નાગૂ ચમાર, એવું નામ રાખીને બેંકનો મેનેજર થશે તો અમારી જાતનું જૂપણ કહેવાશે. ચમારોમાં પણ આવાં કામો કરનારા માણસો નિપજ છે, એમ કહેવાનો અમને અધિકાર મળશે. સાત પેઢી તારવાનું તને પ્રુન્ય લાગશે.

શામર્સ—પણ એ નામે મને બેંકના મેનેજર તરીકે રાખશે કે કેમ, એ જ સવાલ છે.

સંતુ—સંજીવનાવ કંઈ વિરૂદ્ધ પડશે નહિ. પટેલાનો વખત હવે ખડલાવા સાગ્યો છે. આ પણ દિવસો આપ્યા જશે. મહાર ચમારોનો

પ્રશ્ન છેડ્યા સિવાય હવે હિંદુસ્તાનનું રાજકારણ અશક્ય થઈ જશે. ઉમો રહે-જ્યા આ આવવા લાગ્યા છે. તારી જગાએ તું જ, મારી જગાએ હું જાઉં છું ઇશ્વરકૃપા હશે તો બન્ને જણા એકજ પકિત-માં આવીશું (સર્જેરાવ અને મહેમાનો આવે છે) જોદ્ધાર સાહેબ.

સર્જેરાવ--ત્યાં-ત્યાં ખેસ. આ કેટલા બધા માણસો આવ્યા છે, દેખાય છે કે તને ? આવી વખતે સર્વેએ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. ખેસો સાહેબ. સંજીવ ક્યાં છે ? સંજીવરાવ, ઓ સંજીવરાવ--(સંજીવ આવે છે) આ આપણા નોતરેલા મિત્રો આવેલા છે. (મહાર ચમાર આવે છે) અરે, આ મહાર ચમારોને પણ ખેસાડો મંજીવરાવ, આ આપણા ખીમજી શેઠ, રૂના વેપારી. મોટા દલાલ !--

સંજીવ--દેખાયજ છે. જયગોપાળ દલાલ સાહેબ. આ આપનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. આવો ખેસો.

સર્જેરાવ--આ આપણા નસરવાનજી શેઠ દારવાળા. એમની મોટી દુકાન છે ક્રાંટમાં હં કે !

સંજીવ--દારનીજ ને ? સાહેબજી બડે કલાલ સાહેબ. ખેસો, આ કલાલ સાહેબનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. ખેસો આમમાછજી.

સર્જેરાવ--આ આપણા ગમનાજી શેઠ પેઢીવાળા. આ આપણા રાવબહાદુર પર્વતે--કારપોરેશનના મેન્જર. આ આપણા ફાજલભાઈ શેઠ, છુટના મોટા વેપારી છે હં કે ! આપણી બેંકના બહુ મોટા ધરાક છે એ !

સંજીવ--હોયજ. જોદ્ધાર લાઈ સાહેબ--નહિ જુલો-સલામ લાઈ સાહેબ. એકંદરે ચમારોનો ને આપણી બેંકનો બહુ જીવ લગો-લગતો સંબંધ દેખાય છે. ખેસો-ખેસો-જ્યા ખેસો. સર્જેરાવ જાયા,

હવે દરેકની ઝોળખ કરાવીને મને ગભરાવી મારતા નહિ. બધાની ઝોળખ ધીમે ધીમે પડશેજ. આ કોણ લૈયાજી, ત્યાં બેસો. (મહારાની બેઠક તરફ આંગળી કરીને દેખાડે છે)

લૈયા—મેં બમ્મન છું. મેં-ફજલભાઈ શેટકા લૈયા છું હાં—જી હજીર વો મહેતરકી બેઠક હૈ.

સંજીવ—ત્યારે આમ અહિંયાં આ રાવસાહેબ પાસે બેસો.

સર્જેરાવ—આ જોહરાખાઈ આવ્યાં, જો.

(જોહરા, જિની ને સાજીંદાઓ આવે છે.)

સર્જેરાવ—આવો બાપજી, આવો. બિલકુલ તમારી જ ખોટ છે.

જોહરા—એમ કે ? તમારા બીજા બધા સમારંભો ઉડેલાઈ ગયા હાજે છે.

સર્જેરાવ—પહેલાં તમારું ગાણુંજ થાય એમ સર્વાનુમતે નક્કી થયું છે. જે કંઈ સમારંભ કરવાનો તે તે પછી થશે.

જોહરા—અને વળી તમારો અસ્પૃશ્યનો સમારંભ ?

સર્જેરાવ—અરે, એમાં કેવો સમારંભ ? વર્તમાનપત્રમાં એક લાંગોત્રય રિપોર્ટ અને લાપસુની નકલ આપી દીધાં કે પતી ગયો સમારંભ ! બહુ તો કાલે એક સહભોજન કરશું, કિંવા માત્ર સહભોજનનો રિપોર્ટજ મોકલી આપશું એટલે થયું.

જોહરા—વાહ ! આજ તમારું ડીપ્રેસડકલાસ મીશન હોય એમ લાગે છે ! તેથી તો હજી અસ્પૃશ્યતા ટળતી નથી તો !

સંજીવ—ખાંસાદેખ, પેલા પળે બેઠેલા લોકોને લાવીને આ અહિં બેઠેલા લોકો બેગા બેસાડી રહ્યાં કે ?

જોદરા—રહેવા દો. હાલમાં ત્યાંજ બેસવા દો. એ લોકો અધિ બેસવાને લાયક છે, એ પહેલાં નકકી થવું જોઈએને ?

સંજીવ—તે નકકી કોણ કરશે ?

જોદરા—હું નકકી કરીશ.

સર્જેરાવ—આ વખતે આવો લુખ્ખો વાદવિવાદ થા માટે ? પાઈનન, તમારું ગાયન પહેલાં શરૂ થવા દો. તમારું ગાયન સાંભળવા, સાહેબની માફકજ, આ બધા અમારા મહેમાનો પણ આતુર થઈ ગયા છે.

જોદરા—વાદવિવાદ ગદ્યમાં સાંભળવો ગમતો નહિ હોય તો પદ્યમાંજ સંભળાવું છું એટલે થયું.

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એ ખારસી યુક્તિ. વાદવિવાદનો વિષય તમારા ગાયનમાં દાખલ કરવો—

સંજીવ—હા, જેથી વિષય કાનને અપ્રિય હોય છતાં ગાયન મધુર હોય તો માથું પણ ડાલવા માંડશેજ. હા, થવા દો ગાણું

જોદરા— ગાયન (૯)

ગજલ

ચાલે છે મદા પરિદાસ, તમેને જેદ કદી ના

આ જેદ નકામા

થાયે છે જગમા ઉપદામ, આ વેદ નકામા

અરે જો જેદ કદી ના

ધુતકારો તમે સ્વજનને, બીજા ધુતકારે તમેને

ગયા મુજો અને વિભવા, પોશાર નકામા

ધિક્ક ધિક્કાર અમારા

બધા—(સાથેજ) વાહ ! વાહ ! ઘણું સરસ—બહુ સરસ બહોત અચ્છી.

બૈયો—રામ ભરોસે—રામ ભરોસે—વાહ ! વાહ !

નેહરા—કોણ બૈયાછ ? તમે અહિંયા કોની સાથે ?

બૈયો—હુ હુલુર. મૈ ફજલભાઈ શેટ્ટી દુકાન-મેં-હાં-હુ-દુકાનમેં.

નેહરા—આમની દુકાને ! છુટની દુકાનમાં ? ચમારને અડકાઈ જવાની ખીકથી મારી નોકરી છોડી'તી ને ?

બૈયો—હાં-હુ-શેટસાળ મુસલમાન હૈ-હાં-હુલુર-બહોત બડે શેઠ-હાં !

નેહરા—એ-મ? જોયું સંજીવરાવ, આ પ્લાઠચુને ચમારની નોકરી કરતાં કાંઈ સંકાય ચનો નથી—(બૈયો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે) હાં ઉભા રહો હુંજ કહું છું માન તે ચમાર બંતનો દિંદુ હોવો નહિ જોઈએ. મુસલમાન દોષ તો ચાલે. એમજને બૈયાછ ?

બૈયો—(ખુશીથી) હાં-હુ-હુલુર.

નેહરા—સર્જેરાવ બાબા સાંભળ્યું ? તમે ડીપ્રેસ્કલાસ મીશનના અધ્યક્ષ છો ? તમારું આ ગાયતમાં શું કહેવું છે ?

સર્જેરાવ—અમારા લોકોની જીજ્ઞાસા છે તે અહિંયાંજ. આજ રોત બંધ થવી જોઈએ તોજ અમારા દિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થશે.

સંજીવ—પણ આ રોત કેમ બંધ થાય ? કોણ બંધ કરે ? જુની રીતને વળગી રહેલા આવા ગરિબ બિચારા અગિયેન બૈયાથી કાંઈ પણ સુધારણા થવી શક્ય નથી.

જેહરા—જાગ્રાસાહેબ, એ આપનું કામ છે. હું જાત વગરની વારાંમના. જાતપાતનું અભિમાન મને સમજતું નથી. સર્વ જાતિ આપણી જ જાતની છે, એવી જ માન્યતા મને ગળથુથીમાં પાવામાં આવી છે. જાતિભેદનો ઝગઝગાટ મને સમજતો જ નથી. જાગ્રા સાહેબ, પેલા બધાઓને ત્યાં શું કામ બેસાડયા ? એ લોકોને અહિંયા બેસવા દો. મારું ગાયન સાંભળવા દો.

સર્જેશવ—પણ આ મોટા લોકો અહિંયા બેઠા છે. તેઓને શું લાગશે ?

જેહરા—તેઓને શું લાગશે ? એઓને કાંઈ પણ ન લાગે એવો રસ્તો થો.

ગાયન (૧૦)

ગઝલ

અરપૃથ્થ કાં ગણો તમારા દીન બાંધવો ?
 દુષ્ટતા આ મદા ગમે છે કેમ બાંધવો !
 અડો નહિ કહેતાં સદા પ્રભુના દિન સૂતોને
 ચાંડાલ કમલા નહિ અડકે નાશે વૈભવો
 તમારા નાશે વૈભવો
 અતિ શુદ્ધ માનસના કદી જન્મ્યા મોટા ડુગ્રો
 ગીતા પુરાણ હાથે ધરીને દારવ આ શાને
 અહો દા હા દારવ આ શાને !

સર્જેશવ—આ રદરવ મારે પણ ગમે હિતરે છે. પણ બધાની તૈયારી જોઈએને ? દેશ કાર્ય માટે—આ પતિનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તમે કહો તે રકમ હું આપું. એ લોકના શિક્ષણ માટેની બચત કરું.

ખીમજી—હાં—અમે પણ એક લાખ રૂપિયા આપીએ છીએ.

જોદરા—એક લાખ રૂપિયા આપવા કરતાં બીજી એક લાખ રૂપિયાની વાત કરો. (જિનીનો હાથ ધરીને) આ એક મહારની છોકરી છે. તમારે ત્યાં પાળશો કે એને ? પૂછોને તમારી પત્નીને (દરેક હિંદુને પૂછે છે. બધા સુપ રહે છે. મહારની છોકરીને ઘેર રાખવા કરતાં લાખ રૂપિયા આપવા જ સહેલા કાર્યો ?) હવે બંધાનાં જ મોં બંધ થઈ ગયાં. તમે એક લાખ રૂપિયા આપશો, પણ પતિતોનો ખરો ઉદ્ધાર આમ લાખ રૂપિયા આપ્યે થતો નથી. સર્જેરાવ જામા ! આ અનાથ છોકરી, અસ્પૃશ્ય જાતિની છે. કોઈનોયે આશ્રય નહિ મળે તો ખરાબ માર્ગે જાય એવો મંતવ છે. તમે આનો ઉદ્ધાર કેમ કરશો ?

સર્જેરાવ—હે, અનાથ છોકરી છે; પણ મહારની છે. મને એની ધણી દયા આવે છે.

જોદરા—માત્ર મોંટિયી બોલવામાં શું વળ્યું ? એને માટે તમે શું કરશો ?

સંજીવ—હું કહું છું, એ જરાયે અસ્પૃશ્યજાતિની નથી જ.

સર્જેરાવ—અસ્પૃશ્યજાતિની નથી ? આ અસ્પૃશ્ય નહિ તો પછી અસ્પૃશ્ય કોણ ?

સંજીવ—અસ્પૃશ્ય તમે-અસ્પૃશ્ય અમે, અડકવું કેને નહિ ? અમને ને ? પછી Untouchables કોણ ? આ લોક અસ્પૃશ્ય છે. એ લોકોને કોઈ અડકવું નથી. આ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ ખરેખરા શુદ્ધ હોય તો આ So called untouchables પણ ખરી રીતે untouched ! બીજાના જોશ સાફ કરી પેટ ભરનારો કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણનો માણસ આને અડશે નથી. એક ઝેરાકિન્દમાં ભરતી થાય ગાંઠે બીજાના ધર ધર દુઃખ ચલાવનારા

કોઇ પણ ધન કુબેર આને અડક્યો નથી. પોતાનો ધંધો સારી રીતે શક્ષાવતાં તે વધારવાની દાનતથી દેશભક્તિની બાંગ ખારનારો કોઇ પણ વકાલ આને અડક્યો નથી. સાર્વજનિક રીતે પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોંગ કરીને ઘરે જઇ ગૌમુત્ર પીનારો કોઇ પણ સમાજ-સેવક આને અડ્યો નથી. પાંચ છ હજાર રૂપરડી માટે પોતાની સદસદિવેક બુદ્ધિ વેચી સ્વાતંત્ર્યનું તખ્ત ગુમાવી રૂપેરી ગુલામગીરીના પૈસાન બોગવનારો કોઇ પણ વિદ્વત શિરામણી આને અડ્યો નથી. વિલાયતમાં છડાં ખાઇ હિંદુસ્તાનમાં આવતાજ ચોખદીયા સ્વરાજ્યનાં ગપ્પાં ફોકનાર કોઇ પણ સાચી છુવા આને અડ્યા નથી. માનપા-નની આશાએ દેશસેવા પર પાણી ફેરવી બંધુદ્રોહ કરનારો કોઇ પણ દેશભક્ત આને અડ્યો નથી. સારા, સરળ, ઉદાર મનવાળા, અગદાયલાં છતાં વધુ અગદાવાને તૈયાર, કોઇપણ પાપીનો સ્પર્ષ નહિ ખાનેલા આ ઉદાર મહાત્મા જો અસ્પૃશ્ય તો પછી અમે કોણ ?

જોહરા—તમે તે ? તમે એટલે, જોડી રહીએને ધર્મ સમજી-જોડી સમજણનાં કેદખાનામાં પડેલા લાયાર કેદી !

સંજીવ—અને આ કોણ ? અમમાનન, આ કોણ ?

જોહરા—આ ? પોતાના ચોવીસ કરોડ બંધુએને તુરંગમાં પડેલા જોધને ‘ બહાર આવો, બહાર આવો, ’ ટહેતાં તુરંગને આંગણે ઉભા રહી ટહેલ ખારનારો, અમારા ઉદ્ધાર કરવાવાળા, સાત કરોડ સંતો. સર્જેરાવ બાબા, માઈ ગાયન સાંભળીને તમે સર્વે ખુશી થયાને ? મને હવે વિદાયગીરી આપો.

સર્જેરાવ—તમારી વિદાયગીરીની વ્યવસ્થા કાલે કરીશ. કાલેજ તમારે ઘેર ચેક મોકલી આપું છું.

જોહરા—ચેકથી રાજ થઇ જનારી હું બળદે વેચ્યા નથી.

ગમનાજી—અમે મોતીનો હાર આપીએ છીએ.

બેદરા—મોતીનો હાર પહેરી મારા જોવી બહારચારણીએ કોઈનેયે ખૂશ કરવાના નથી. બાબા સાહેબ, તમે બધા અદિંયા આવો. હું તમારા પગની રજ છું—માંદી છું. મારી એક વિનનિ છે. એજ મારી વિદાયગિરી. બધાયે આવો. સંજીવરાવ, તમારે આવવું નહિ. હું કે—(સંજીવરાવ સિવાય બધા જમણી બાજુના ડુવારા પાસેથી ખીજી બાજુ આવેલા બાગમાં જાય છે.)

સંજીવ—બધાજ મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા, પણ જમણે કે અચ્યુત કૈશવ હેવટે મારા હાથેજ થનાર છે. વાહવા !

* ગાયન (૧૧)

સુધા, સુધા,—(સુધા આવે છે) અદિંયા આવ, બાબા તારી પરીક્ષા છે.

સુધા—દમણી કાંઈ ચમત્કાર થવાનો દર્શો તો તે મારા બેરાંબોના હાથેજ. તમે પુરુષોએ માત્ર બ્યાખ્યાનો ઝાડવાં. પણ ઉભા રહો, આ બધા આવ્યા.

* ગાયન (૧૧)

(ભૈરવી-ત્રિવટ—“આયો પિયા મનરસિયા”)

નિશિદિનિં મનિં ધરિલા દરીલા વિસર ન પડલા યા સુદર્શાયા
બ્યાસ કાલગત બેદ નિમાલા—ધ્રુ.

પ્રેમપુનીતા મધુમતિ ગીતા

હૃદય કુસુમિતા પરભયમિતા

સ્વારાજ્યે પરિમલ ભરલા—૧

(બધા જણા ખાદીનો એકજ ઢમનો પોષાક પહેરીને આવે છે. જોડરાખાઇએ વિનંતિ કરીને આજ આ સર્વ કપડાં તેણે પહેલેથીજ તૈયાર કરાવી રાખ્યાં હતાં. ખાદી વાપરવાની આબનમાં મોટાઓના ઉપદેશો કરતાં વેશ્યાના શબ્દોજ ઉપયોગી નિવડ્યા. કોઇને પણ દિવે એક વાર અજવાળું થયું કે પત્યું.)

જોડરા—સંજીવરાવ, જીઓ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શુદ્ર, મરાઠી-ગુજરાતી, મુસલમાન-ખ્રીસ્તી-પારસી-હિંદુ, કાંઈ પણ જોદ જોવામાં આવે છે કે હવે ? બધા હિંદી ! બધા ઓગણીસો આવીસ સાલના હિંદીઓ, એક પોષાક, એક ભાષા; એક વિચાર એક આચાર, બધું કાંઈ એક થયું કે આ આપણું હિંદુસ્તાન જગતમાં દીપી નીકળશે.

સંજીવ—વાહ સાહેબ, તમે પણ આ પોષાક પહેર્યો કે ?

શામર્સ—હું ? સર્જેરાવ બાબા, હું સાહેબ નથી. માઈ નામ જનૂ નાગૂ ચમાર. સંજીવરાવ, જનૂ નાગૂ ચમાર એ નામ તમારી બેંકના મેનેજરનું શોભશે ને ?

સંજીવ—આ નામ જોટલું બીજું કોઈ પણ નામ મને ગમવાનું નથી. વિઠ્ઠલ શિવરામ, ચમારોનો ત્યાગ કરવાથીજ હજી હમણાંજ પુનાના મેદાનમાં ચતુરંગી કીકેટની દરિયાઈમાં અમે હાર ખાધી. હવે તમારોયે ત્યાગ કરીને આ જીવનસંગ્રામના મેદાનમાં માર ખાવાની મારી તૈયારી નથી.

શામર્સ—(સંતૂને નમસ્કાર કરે છે) મોટાભાઈ, પગમાં માથું મુકું છું.

સંતૂ—સો વરસનો ચજો મારા જન્યા. (એને આલિંગન કરે છે)

સર્જેરાવ—આ તમારા બાઈ ? દુનિયા ઉલટસુલટ થઈ માનો !

સંજીવ—હજી ગમ્મત તો આગળ છે.

સર્જેરાવ—ગમ્મત ? ઠેવી ગમ્મત ? તને તો બધું ગમ્યું, પણ તારી બાઈને ગમતું નેમંએ ને ? સુધારાનો ખરો અટકાવ ધરના ઉમરામાંજ ચાલ છે.

બેહરા—હવે કેમ સુધાબાઈ ?

સુધા—(સર્જેરાવને પહેલા નમસ્કાર કરી પછી બધાઓને ઉદ્દેશીને) પત્રાવળીઓ પીરસાઈ ગઈ છે. કહ્યું છે કે બધાએ અંદર આવવું.

સર્જેરાવ—બધાએ અંદર આવવું ? એટલે આ મહાર ચમારોએ સુધા ?

સુધા—સાહેબ તરીકે તેમને જાળખતા હતા ત્યારે તે એકજ ટેનિસપર તમારી સાથે ચલા પીતા હતા, હવે તે ચમાર તરીકે જાહેર ચલા એટલે એ પહેલાં હતા તેમાં ને હમણાં કાંઈ ફરક પડ્યો કે શું ? પહેલાં ચલા પીવાને સાથે બેસતા હતા, હવે બહુ ઘરો તો એકજ પંક્તિમાં સાથે જમવાને બેસશે. આ સતોબા એના ખાસ મોટાબાઈ અને આ બીજા બધા એના જ બાઈબંધો.

સંજીવ—કેમ સર્જેરાવ બાબા, ધરના ઉમરામાં અટકાયત તો નથીને હવે ?

સર્જે—હીક ત્યારે, યવા દો. પણ સુધા, પાછળથી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે એ છે ને તારા ધ્યાનમાં ?

સુધા—આજ 'લગી' આં લોકોને દુર રાખીને જે પાપ કીધું તેવું પ્રાયશ્ચિત હવે એ લોકોની સાથે એકજ પંક્તિમાં બેસીને કરીશું ! એથી બીજું કયું પ્રાયશ્ચિત કરવું બાકી રહ્યું, અને તે શા માટે ?

સંતુ—એટલે હવે આજ અમે પંક્તિપાવન થશું ?

સંજીવ—સંતુ બાપા આ શું બોલો છો ? પંક્તિપાવન થનાર અમે; તમે નહિ. હમણાંજ આણે કહ્યુંને કે આજ લગી તમને દુર રાખવાનું જે પાપ કર્યું, તે બદલ ઇશ્વરના દરબારમાં અમે પતિત કર્યા છીએ. માણસ હવે તે બોલે, પણ ઇશ્વરને ત્યાં અમે ગુન્હેગાર છીએ—પતિત છીએ. અમેજ પતિત છીએ અને તમે પુણ્યાત્મા છો—પતિતવાવન છો. અમને તમારી પંક્તિમાં લેવો અને પાપમાંથી અમારી મુક્તિ કરો. સંતુ, બાપા પતિત અમે—ખરેખર પતિતવાવન એક તમેજ.

સર્જેરાવ—અરે તારીની ! આ તો બિલકુલ સ્વરાજ્યનીજ સ્થાપના કરી કહેવાય. બધા પોતાઓ આટલા તૈયાર થયા પછી અમે ડોસાઓ પાછળ રહી જઈએ એ કેમ ચાલે ? ચાલો અંદર.

(જમણી બાજુના દરવાજેથી બધા અંદર જાય છે. સુધા સર્વનું સ્વાગત કરે છે. બધાઓના અંદર ગયા પછી સંજીવ બહાર ડોકીયું કરી જુએ છે. જોદરા પણ એને ઉભી રહી જુએ છે)

સંજીવ—કોઈ છે કે આંગણે ? કોઈ મદાર, બીખારી, ચમાર, તાળી-કોળી-ધેડ, બંગી, મિરાશી, કામદાર-જમદાર-નામદાર બધાએ અંદર આવેા. અમ્માજન, હવે આંગણે કોઈ નથી.

(બારી બંધ કરે છે. ખરેખર, ભરતવાક્ય રહ્યું ! બધાજ અંદર ગયા વગર આ નાટક પુરું થતું નથી, અને રંગભૂમિ ઉપર

તો હવે કોઇજ બાકી રહ્યું નથી. અસ્પૃશ્યતાની પરંપરા સાથે હવે આ પણ જુની પરંપરા આપણે તોડી નાખીએ. ભરતવાક્ય એટલે ઈશ્વર પાસે કાંઈ પણ માગવું એજ ને ? અસ્પૃશ્યતા ટળ્યા પછી ઈશ્વર પાસે માગવા જેવું એવું બાકી શું રહ્યું ? અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એજ અમારા હિંદુસ્તાનના ભરતવાક્યનું ઉઘાપન, બધા અંદર જન્મવાને બેસે છે. બધાએ ' પાર્વતીપતે હર હર મહાદેવ ' એવો જયઘોષ કરેલો સાંભળવામાં આવ્યો. થયું. હવે ફક્ત ' હર હર મહાદેવ ' એટલું કાર્ય સમાપ્ત થતાંજ પડેલો ધીમે ધીમે નીચે પડે છે)

